

Ilona Norvilaitė-Klimienė – UAB „Kalba.lt“ konsultantė-dėstytoja.

Moksliniai interesai: lietuvių rašomosios kalbos istorija.

Adresas: Lvovo g. 25, Vilnius.

El. paštas: norvilaiteilona@gmail.com.

Ilona Norvilaitė-Klimienė: tutor of company UAB „Kalba.lt“.

Research interests: History of Lithuanian written Language.

Address: Lvovo g. 25, Vilnius.

E-mail: norvilaiteilona@gmail.com.

Ilona Norvilaitė-Klimienė

UAB „Kalba.lt“

KRYŽIAUS ŽENKLO (ŽEGNONĖS) PRADŽIOS ĮVAIRAVIMAS XVI–XVII A. RAŠTUOSE

Anotacija

Straipsnis tęsia lietuviškų poterių kilmės ir raidos klausimus, nagrinėja Kryžiaus ženklą ir Žegnonės pradžią. Kalbinę poterių analizę atliko Zigmas Zinkevičius 2000 m. kalbos mokslo studijoje *Lietuvių poteriai*, tačiau nebuvo išryškinti Kryžiaus ženklą ar Žegnonės bruožai ir ryšiai su Evangelija, nebuvo atsižvelgta į platesnį kontekstą, ar autoriai, vertėjai bei leidėjai poterius užrašė vertimuose ar originaliuose bei pusiau originaliuose kūriniuose: katekizmuose, teologiniuose traktatuose ir postilėse (mokomojo pobūdžio veikaluose) ar maldynuose bei maldaknygėse, taip pat giesmynuose. Labai svarbu, ar poterių tekstas rašytas Biblijos teksto vertime, ar rastas Biblijos citatoje, ar laisvai perkuriant, perfrazuojant ar perdurbant Biblijos ištrauką ar maldą. Evangelijos tekstas, kuriame Jėzus Kristus pasako savo mokiniams krikšto formulę (*Mt 28, 19–20*), dar nėra Žegnonė. Būtina atlikti tekstologinę analizę, palyginti atitinkamą vietą su originalais.

Tyrimo objektą sudaro XVI–XVII a. Prūsijoje ir LDK leisti vertimai su šaltiniais ir originalūs bei pusiau originalūs tekstai. Straipsnyje siekiama nustatyti Kryžiaus ženklą (Žegnonės) pradžios frazės įvairavimo kilmę, gretinant Žegnonės arba Kryžiaus ženklą pradžią su originalais, tiriant įvairių kalbų (pirmiausia lotynų, vokiečių ir lenkų) poveikį.

PAGRINDINIAI ŽODŽIAI: įspraudas *Dievas*, pirminė teksto analizė, gretinamoji analizė, šaltinis, originalas, Krikšto formulė, Žegnonė, Evangelijos citata, laisvasis Evangelijos perfravimas, perdurbimas ar perkūrimas.

Abstract

The article proceeds with the issues of the origin and evolution of the Lithuanian prayers and analyzes the beginning of the Sign of the cross and the Crossing formula. The linguistic analysis of the prayers was conducted by Zigmas Zinkevičius in the scientific study of language *Lithuanian prayers* in 2000; however, the features of the Sign of the cross or the Crossing formula and their relation to the Gospel were not highlighted, the wider context and the question whether the authors, transla-

tors and publishers have written the prayers in translations or original or semi-original writings, such as the catechisms, theological treatises, postillas (educational writings) or the collection of prayers and prayer-books, also hymnals, were not taken into account. It is essential whether the text of the prayers is written in the translation of the Bible text, found in the citation from the Bible or freely recreated paraphrasing or remaking extracts or prayers from the Bible. The text of the Gospel in which Jesus Christ tells his disciples the christening formula (*Mt* 28, 19–20) is not the Crossing formula yet. It is necessary to perform the textual analysis and compare the respective passage with the originals. The object of research consists of the translations published in Prussia and GDL in the 16–17th centuries with the sources and original and semi-original texts.

The aim of the article is to determine the origin of the variation of the beginning phrase of the Sign of the cross (Crossing formula). The tasks: 1) compare the beginning of the Crossing formula or the Sign of the cross with the originals, 2) examine the effect of various languages (Latin, German and Polish to begin with), 3) determine the origin of the insert *God* in the Lithuanian Crossing formula, 4) systemize and describe the results of comparative analysis.

KEY WORDS: insert *God*, initial analysis of the text, comparative analysis, source, original, Christening formula, Crossing formula, Gospel citation, free paraphrasing, remaking or recreation of the Gospel.

DOI: <http://dx.doi.org/10.15181/rh.v17i1.1150>

1. Įvadinės pastabos

1. 1. Zigmas Zinkevičius¹ įrodinėja, kad poteriuose, taip pat ir Žegnonėje bei Kryžiaus ženkle yra išlikę Mindaugo laikų vertimo iš vokiečių kalbos pėdsakų, vienas iš jų – *Dievo* įspraudas. Katalikų ir evangelikų reformatų Lietuvoje bei evangelikų liuteronų Rytų Prūsijoje poterių tekstai labai panašūs, tesiskiriantys mažmožiais, vos viena kita fonetine ar fonologine ypatybe, labai retai – leksika. Poteriai kaip kanoniniai tekstai būdavo persirašomi, o neverčiami iš naujo. Žinoma, tai reikia įrodyti. Kryžiaus ženklas ir Žegnonė iki šiol nebuvo lyginami su originalais.

Klasikinė Katalikų Bažnyčios Žegnonė prasideda kitaip nei lotyniškoji: čia turimas *Dievo* įterpinys, plg. lot. *In nomine Patris*. Pastaroji perėmė iš graikų, plg. gr. *εἰς τὸ ὄνομα τοῦ πατρὸς* (pažodinis vertimas: *Į vardą (vardu) Tėvo*). Iš kur atsirado šis įterpinys ar įspraudas, bando įrodyti Z. Zinkevičius kalbos mokslo studijoje *Lietuvių poteriai*², tačiau svarių įrodymų, neatlikus originalių ir verstinių tekstų filologinės-tekstologinės analizės, trūksta. Tai įrodyti galima tik sugretinus atitinkamą vietą su šaltiniais.

Naujajame Testamente Mato Evangelijos Krikšto formulėje Jėzus Kristus, t. y. Dievas, liepia apaštalams eiti ir padaryti jo mokiniais visų tautų žmones, juos krikštijant *vardan Tėvo, ir Sūnaus, ir Šventosios Dvasios* (*Mt* 28, 19). Jėzus Kristus, sūnus, natūraliai kreipiasi į savo Tėvą, todėl Evangelijoje pagal Matą Krikšto

¹ Zinkevičius 2000, 19–3; 2002, 578.

² Zinkevičius 2000, 26–30, taip pat plg. Zinkevičius 2002, 587–589.

formulėje niekur nėra įspraustos leksemos *Dievas*. Kodėl lietuviai įterpia žodį *Dievas* Kryžiaus ženkle?

Visai kas kita poterių Žegnonėje: neminėti Jo vardo būtų didelė nepagarba. Tik *Tėvas*, be žodžio *Dievas*, minėti Aukščiausiąjį lietuviams būtų nesuprantamas dalykas ir laikoma didžiuliu netaktu. Lietuviams galėjo atrodyti, kad įterpdami žodį *Dievas* jie tekstą padaro tarsi šventesnį. Be to, yra suprantamiau: kokio *Tėvo*, t. y. *Dievo*. Visai kas kita yra Evangelijoje, kur Jėzus, Dievo sūnus, moko apaštalus melstis. Nevienodai įvairios tautos kreipiasi į Dievą. Antai vokiečių kultūroje yra įprasta kreiptis *Väter!*, taip pat anglų – *Father!*, lenkų – *Ojcie!* ir prancūzų – *Le Pere!* „Tève!“ ir pan. Žodžiu *Tève* kreipiamasi į Dievą daugelyje religijų. Vakarų tautų žmonėms įprasta ir suprantama Dievą vadinti Tėvu. Katalikų Bažnyčios Katekizme rašoma, kad dievybė dažnai laikoma dievų ir žmonių tėvu. „Izraelyje Dievas buvo vadinamas *Tėvu* dėl to, kad sudarė sandorą su Izraeliu ir davė jam, „savo pirmagimiui sūnui“ (Iš 4, 22), Įstatymą <...>. Tikėjimo kalba, vadindama Dievą *Tėvu*, tai daro ypač dviem atžvilgiais: Dievas yra visa ko pagrindas ir aukščiausias autoritetas, o drauge geras ir rūpestingai mylintis visus savo vaikus. Tėvišką Dievo švelnumą gali reikšti ir motinystės įvaizdis, labiau pabrėžiantis Dievo imanenciją – Jo suartėjimą su savo kūrinium <...>. Todėl tenka priminti, kad Dievas pranoksta lyčių skirtumą. Jis nėra nei vyras, nei moteris. Jis yra Dievas ir iškyla virš žmogiškos tėvystės ir motinystės, nors yra jų pradžia ir pirmavaizdis: niekas nėra toks tėvas, kaip Dievas“ (Katalikų Bažnyčios Katekizmas 1996, 238–239).

Neatmestina ir tai, kad didelę įtaką gali daryti ir eilėdara, pavyzdžiui, rimas: *Vardan Dievo Tėvo*. Labai gražiai rimuojasi: -o. Taigi labai gerai derinasi galūnės: *Dievo Tėvo*.

Reikėtų įvertinti ir tą aplinkybę, kad tai yra vertimas, kuris, nors ir kanoninis, galėjo būti kūrybiškai išverstas. Tai labai aiškiai parodė Juozas Girdzijauskas vienos Stanislovo Rapolionio giesmės apie Jėzaus kančią vertime, kuriame lotyniškos *Patris sapientiae* pėdų skaičių turėjo atitikti lietuviška *Dievo Tėvo išmintis*³. Nors čia ir ne poterių tekstas, bet viena iš prielaidų galėtų būti, dėl ko galėjo atsirasti įspraudas *Dievas* Žegnonėje.

Be to, svarbiausia tikėjimo tiesa – vienas Dievas trijuose asmenyse: Dievas Tėvas, Dievas Sūnus, Dievas Šventoji Dvasia. Taip tarsi pabrėžiama Švenčiausioji Trejybė. Žodis *Dievas* čia įterpiamas, kad šventumas būtų aiškesnis. Ši tikėjimo tiesa galėjo pereiti ir į poterių Žegnonę.

1. 2. Zigmas Zinkevičius įsitikinęs, kad leksemos *Dievas* buvimas ar nebuvimas yra neatsitiktinis dalykas. Tai viena iš priežasčių, dėl ko daroma prielaida,

³ Girdzijauskas 1986, 122, 123.

kad mūsų poteriai versti ne iš lenkų kalbos, kaip anksčiau manyta⁴, bet iš vokiečių kalbos dar karaliaus Mindaugo laikais⁵. Šią išvadą, tiksliau kalbant, dar tik kaip prielaidą, buvo padaręs Antanas Mažiulis 1955 m. paskelbtoje studijoje „Lietuviškasis *Wardan Diawa Tewa*“, kuri išspausdinta žurnale „Aidai“⁶. Vėliau, 1994 m., prie tos pačios išvados priėjo istorikas Paulius Rabikauskas. Jis teigė: „toji aplinkybė, kad mes, lietuviai, dar šiandien Kryžiaus ženklą palydime žodžiais *Vardan Dievo Tėvo ir Sūnaus, ir Šventosios Dvasios* <...>, rodo, kad mūsų poteriai kilo ne iš slaviškų formų – slavų kalbos neturi įspraustinio žodžio *Dievas* – bet turi būti kildinami iš viduramžių vokiečių kalbos, kurioje šis įspraudas daugeliu atvejų nustatytas“⁷. Žegnonė su *Dievo* įspraudu⁸, anot Z. Zinkevičiaus, yra svarbus įrodymas, kad ji pirmiausia buvo išversta iš vokiečių kalbos⁹. Vokiečių senojoje Žegnonėje įspraudas atsirado dėl arijonų¹⁰ erezijos. Katalikams visi trys asmenys: Tėvas, Sūnus ir Šv. Dvasia, yra vienodai svarbūs. Arijonai Tėvą laikė aukščiau nei Sūnus. Kitaip sakant, jie atmetė Jėzaus Kristaus dieviškumą. Tikras Dievas, anot jų, yra tik Tėvas, o Sūnus, išėjęs iš Tėvo, yra ne toks svarbus. Arijonizmas, t. y. krikščioniškoji srovė, atsiradusi IV a. Romos imperijoje, neigė Švenčiausiosios Trejybės dogmą, Kristaus dieviškumą, todėl krikščioniškąjį pasaulį įvėlė į ginčus, net kovas, paveikusias daugelį tautų ir užtrukusias net iki VII a. Vidurio Europos tautos, anksti priėmusios krikščionybę, nepajėgė suprasti Švč. Trejybės dogmos ir nukrypo į arijonizmą¹¹. Nikėjos (325) ir Konstantinopolio (385) susirinkimai arijonus pasmerkė kaip ereziją, atmetė jų klaidingą Švč. Trejybės traktavimą ir išpažino, jog Jėzus Kristus yra svarbus kaip ir Tėvas¹². Taigi lietuviškoji Žegnonės formulė galėtų būti arijoniškos kilmės liekana, kuri į Lietuvą galėjo patekti IV ar V a.¹³

1. 3. Kryžiaus ženklą (Žegnonę)¹⁴ senųjų raštų autoriai ar vertėjai tekstuose pateikė įvairiose vietose, skirtinguose kontekstuose: 1) Biblijos vertimuose kaip Krikšto formulę Mato Evangelijoje, kai Kristus, prieš žengdamas į dangų, pasakė

⁴ Lebedys, Palionis 1963, 109–135.

⁵ Zinkevičius 2000, 26–31.

⁶ Mažiulis 1955, 103–110.

⁷ Rabikauskas 1994, 230.

⁸ Tas pats pasakytina ir apie *Tikėjimo išpažinimą (Apaštaly ir Nikėjos): Tikiu į vieną Dievą Tėvą... ir Švč. Trejybės pagarbinimą: Garbė Dievui Tėvui ir Sūnui, ir Šv. Dvasiai*.

⁹ Zinkevičius 2000, 28–30; TŽŽ 2001, 65.

¹⁰ Terminas kilo iš Aleksandrijos kunigo Arijaus (apie 256–336 m.), kuris pirmasis pradėjo skleisti šį mokymą. Plg. VLE 1, 2001, 766.

¹¹ Bagdanavičius 1959, 579; Mažiulis 1955, 107–108; PWN 1, 1973, 130.

¹² VLE 1, 2001, 766.

¹³ Dainauskas 1991, 170.

¹⁴ Žodžio *žegnonė* DŽ₄ ir DŽ₅ nėra, tačiau vartoti teikiamas veiksmožodis *žegnoti(s)* ir vedinys *žegnojimas(is)*; *žegnonė* yra pateikta LKŽe.

savo mokiniams: „Tad eikite ir padarykite mano mokiniais visų tautų žmones, krikštydami juos vardan Tėvo, ir Sūnaus, ir Šventosios Dvasios“ (*Mt* 28, 19–20), 2) kaip Evangelijos citatą, 3) kaip laisvus perkūrimus ar perdirbimus, perfrazavimus Evangelijos ar maldų pagrindu, 4) prie poterių kaip Žegnonę maldaknygėse ar katekizmuose¹⁵ ir 5) giesmėse.

2. Gretinamoji teksto analizė

2.1. Kryžiaus ženklų pradžia Naujojo Testamento vertimuose. Abiejose kunigaikštijose – Prūsijoje ir Didžiojoje Lietuvoje – turime užrašytą po vieną pavyzdį:

BNT Mt 28,19 ing Warda Tiewo, || ir Sunaus, ir ſchwentos Dwafes.

ChNT Mt 28,19 Wardan Tewa, || ir Sunaus, ir Dwafios Szwentos...

Prūsijos Kunigaikštijoje turime pavyzdį iš Jono Bretkūno Biblijos vertimo rankraščio. Palyginkime lietuviškąjį Kryžiaus ženklą, kuris pateiktas kaip Krikšto formulė Naujajame Testamente Mato Evangelijoje, vertimuose su originalais¹⁶:

BNT Mt 28,19 Todiel eiket, ir mokiket wifas Szmones, || krikſchtidami ies ing
Wardą Tiewo, || ir Sunaus, ir ſchwentos Dwafes.

L darumb gehet hyn, vnd leret alle volcker, vnnd teufft ſie
den namen des vatters vnd des ſons vnnd des heyligen geſfts.

G πορευθέντες οὖν μαθητεύσατε πάντα τὰ ἔθνη, βαπτίζοντες
αὐτούς εἰς τὸ ὄνομα τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος.

V Euntes ergo docete omnes gentes, baptizantes eos *in nomine Patris*
et Filii et Spiritus Sancti...

¹⁵ *Žegnojimas(is), arba žegnonė*, yra liturginis gestas, daromas dešine ranka tuo pat metu kalbant trumpą maldą: *Vardan Dievo Tėvo, ir Sūnaus, ir Šventosios Dvasios. Amen.* Tikintysis kryžiaus ženklu žegnojasi pats, juo gali laiminti kitus. Žegnonė dažnai pasitaiko krikščionių liturgijoje, čia ja reiškiamas pagarba Švenčiausiajai Trejybei. Plg.: stačiatikių: *Во имя Отца, и Сына, и Святаго Духа. Аминь* (pavyzdys imtas iš tinklalapio <http://www.molitvoslov.com./text893.htm>; žiūrėta 2009 03 31).

¹⁶ Jochenas D. Rangė nustatė, kad 1579–1590 m. laikotarpiu J. Bretkūnas vertė Bibliją su nemažomis pertraukomis. *BNT* Kryžiaus ženklų (Žegnonės) tyrimas yra sudėtingas dėl to, kad J. Bretkūnas naudojami mažiausiai trimis vertimo šaltiniais – lotynišku, graikišku ir vokišku (plačiau apie šaltinius žr. Bezenberger 1877, XVI–XVIII; Gerullis 1927, 96; Zinkevičius 1988, 68; Range 1992, 77–141; BržA I, 167). Naujojo Testamento Evangelijos verstos iš įvairių vokiškų M. Lutherio *NT* (toliau *LNT*) leidimų, tik Evangelija pagal Luką versta iš Vulgatos ir taisyta pagal *LNT* (1546 m. leidimą). Naudotasi faksimiliniu *BNT* leidimu ir J. D. Rangės iššifruotu *BNT* rankraščio tekstu (Range 1992).

Sugretinus šiuos tekstus matyti, kad J. Bretkūno ir originalų Krikšto pradžios formulė Mato Evangelijoje (*Mt 28,19*) visiškai sutampa, plg.: *ing Warda Tiewo BNT, den namen des vatters LNT, εἰς τὸ ὄνομα τοῦ πατρὸς ἘΥΓ, in nomine Patris V.* Niekur nevartojamas išspraudas *Dievas*. Lietuviškojo vertimo ir Martino Lutherio visas Krikšto formulės tekstas visiškai sutampa. Graikiškasis tekstas taip pat panašus: *Keliaukite, dėl to mokykite visas tautas (gentis), krikštydami juos į (art.) vardą Tėvo ir (art.) Sūnaus, ir (art.) Šventosios dvasios* (gr. vertimas). Tačiau 19 eilutės pradžioje (*Todiel eiket, ir mokiket wifas Szmones*) pasirinktas žodis *Szmones* labiau atitinka vokiškąjį (plg. vok. *Volk* „liaudis, tauta, žmonės“) nei graikiškąjį (gr. *ἔθνος* „minia, gentis, tauta“) ar lotyniškąjį (lot. *gentis* „gentis, tauta“) tekstus. O Krikšto formulės pabaigos frazė *schwentos Dwafes* atitinka ir graikiškąjį, ir vokiškąjį originalus (plg. gr. *τοῦ ἁγίου πνεύματος*; vok. *des heyligen geyfts*). Labiau tikėtina, kad J. Bretkūnas daugiausia galėjo remtis M. Lutherio Naujuoju Testamentu (1546).

Didžiojoje Lietuvoje Samuelis Boguslavas Chylinskis šią Naujojo Testamento Evangelijos pagal Matą *Mt 28, 19–20* ištrauką¹⁷ užrašo kitaip:

- ChNT* Eydami tada: Mokikite wifas gimi=|| neí, krykštydami jas
Wardan Tewa, || ir Sunaus, ir Dwafios Szwentos, mokidami
 jas fergiet to wifa ką ju=|| mus pryfakiau.
- StB* Gaet dan henen / onderwijf alle || de volckeren / defelve doopende
inden name des Vaters / ende des Soons / ende des Hey=|| ligen
 Geefts: leerende haer onderhouden al=|| les wat ick u geboden hebbe.
- GdB* Idac tedy náuczaj=|| cie wšyftkie h narody / chrzczac je || *w Imie Ojca*
y Syná y Duchá || Świętego.
- BraB* Idac tedy vczcie wšytki narody / krzczac iew *imie Oycá y Syná y*
Duchá świętego.
- G* πορευθέντες οὖν μαθητεύσατε πάντα τὰ ἔθνη, βαπτίζοντες αὐτοὺς
εἰς τὸ ὄνομα τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος, διδά
- V* Euntes ergo docete omnes gentes, baptizantes eos *in nomine Patris* et Filii
 et Spiritus Sancti, docentes eos servare omnia, quaecumque mandavi vobis.

¹⁷ Samuelio Boguslavo Chylinskio Naujojo Testamento šaltinius nustatė ir galutinai įrodė Gina Kavaliūnaitė savo straipsniuose ir disertacijoje *Samuelio Boguslavo Chylinskio Naujojo Testamento vertimo santykis su originalais* (2001, 2003, 6, 129–130). Pagrindinis *ChNT* vertimo šaltinis – olandiškoji *Statenbijbel* (1657), taip pat šiek tiek naudotasi ir Gdanko Biblija (GdB), o Brastos Biblija (BraB) S. B. Chylinskis rėmėsi tik tuomet, kai nepavykdavo rasti tinkamo sprendimo remiantis olandiškuoju originalu (Kavaliūnaitė 2001, 107; 2003, 128). Įtikinamų duomenų, kad galėjo būti remtasi Vulgata (V), G. Kavaliūnaitė neranda (Kavaliūnaitė 2001, 107–108).

Atlikus pirminę gretinamąją analizę, matyti, kad Krikšto formulėje lietuviškame teksto vertime žodžių tvarka *Dvasios Šventosios* (*Dwaſios Szwentos*) atitinka Gdansko (*Duchá* || *Świetego*) ir Brastos (*Duchá świetego*) Biblijas, taip pat Vulgatą, o ne olandiškąjį *Statenbijbel* 1657 m. leidimą (*Hey=|| ligen Geefst*) ir graikiškąją sintagmą. Šios frazės pirmasis žodis yra pusdalyvis *Eydami*, kituose šaltiniuose yra kitaip: StB pavartotas imperatyvas *Gaet*, o lenkiškuose šaltiniuose – nelinksniuojamasis dalyvis *Idac*. Vulgatoje minėtą vietą atitinka dalyvis *Euntes*, o graikų – taip pat dalyvis *πορευθέντες*. Tad kuriuo šaltiniu, o gal visais, versdamas šią vietą naudojosi S. B. Chylinskis, pasakyti sunku.

2. 2. Naujojo Testamento citatos (žr. 1 priedą).

2. 2. 1. Paprastai cituojant Mato Evangelijos (*Mt* 28, 19–20) ištrauką Krikšto formulės pradžioje išsprautos leksemos *Dievas* nėra ir rašoma: *Vardan Tėvo* (*Wardan Tewo*). Prūsijos Kunigaikštijoje XVI–XVII a. leistuose raštuose ar rankraščiuose nėra vartojamas šis išspraudas, išskyrus kelių autorių bei leidėjų užrašytą vos po vieną pavyzdį mokomojo pobūdžio veikaluose: J. Bretkūno *Postilėje BP II* 46₁₀, Heinricho Johanno Lyzijaus *Mažajame katekizme* (*LyK* 24₁₁; žr. 1 priedą).

Svarstant dėl J. Bretkūno užrašo, greičiausiai taip Žegnonė parašyta todėl, kad ši *Postilė* nėra vien tik vertimas, o beveik originalus veikalas. O kaip galėjo atsirasti kanoniniu tekstu virtusi frazė H. J. Lyzijaus *Mažajame katekizme*, pasakyti sunku neatlikus tekstologinės-lingvistinės analizės. Pastarasis autorius ar leidėjas, vertėjas ir J. Bretkūnas net Krikšto formulės citatoje pavartojo Žegnonę tokią, kokia buvo tuo metu vartojama jo aplinkoje, nepaisydamas, kad tai yra Jėzaus Kristaus žodžiai.

2. 2. 2. Prūsijos Kunigaikštijoje citatos sudaro 23 % užrašymų, LDK – net 47 % (žr. 1 priedą).

Pirmą kartą užrašytame Martyno Mažvydo *Katekizme* Kryžiaus ženklą randame cituojant Mato Evangelijos ištrauką, ir čia ji yra be išspraudo *Dievas*, plg.:

MžK 24(24)₉₋₁₁ EIdami makikiet wifas βmanes krikfti=|| dame ias **Vardana Tiewa** ir

Suuna=|| us ir Dwaſes ſchwentaſes.

SeK 8₉₋₁₂ A krzycie wbitki pogany || **w ymię oycza**, y syna, y du=||cha swiętego.

MaK 11₉₋₁₁ I dąć vcczie wbitki lud=|| zie / chrcząc **ie wimię oicza** || ij sijna ij dūcha swiętego.

WC Euntes ergo docete omnes gentes baptizantes eos **in nomine Patris** et Filij et Spiritus sancti.

G μαθητεύσατε πάντα τὰ ἔθνη, βαπτίζοντες αὐτοὺς εἰς τὸ ὄνομα τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος.

Ši Mato Evangelijos ištraukos (*Mt* 28, 19) citata visiškai panaši į lenkiškąjį Jano Seklucjano *Katekizmq* (1545)¹⁸, be to, sutampa ir su Jano Maleckio (1546) ir lotyniškuoju Jodoko Willichio katekizmų ir graikų kalbos tekstais¹⁹.

Įsprautos leksemos *Dievas* Kryžiaus ženkle nėra ir M. Mažvydo giesmyne *Gesmes chrikfczonifkas* (II d. 1570; (588)₁₋₄)²⁰. Jos nėra ir tekstuose, iš kurių vertė M. Mažvydas: M. Lutherio *Mažajame katekizme* (vadinamajame *Enchiridione*; 1529) ir *Psalmidijoje* (*Ps*; 1553 ir 1561 leid.):

MžG II (588)₁₋₄ Eiket ing wiffa fwietā / ir mokin=|| ket wiffus **Pagonis** chrikfchti=|| dami anus **wardan Tiewa** ir Su=|| naus ir Dwaffes fchwentofes.

Ps [*Mk* 16, 15] Euntas in mundum universum [*Mt* 28, 19–20] **docete omnes gentes** baptizantes eos **in nomine Patris** et Filii et Spiritus sancti.

L Gehet hin alle Welt / **Lehret alle Heiden** Und teuffet sie **im Namen des Vatters** / unnd des Sons / und des Heyligen Geysts.

Ši Naujojo Testamento Mato Evangelijos ištrauka (*MžG II* (588)₁₋₄) neabejotinai išversta pagal M. Lutherio *Enchiridionq*. Plg. (*mokinkit*) *visus pagonis*, o ne *visus žmones* (kaip buvo *Katekizme MžK* 24(24)₉). M. Lutherio *Enchiridione* taip pat yra (*Lehret*) *alle Heiden*, t. y. *visus pagonis*, o lotyniškoje *Psalmidijoje* yra kitaip parašyta – (*docete*) *omnes gentes*, t. y. *visus žmones*²¹.

Palyginkime Baltramiejaus Vilento *Enchiridionq* (II leidimas 1579), kuriame cituojama Mato Evangelija, su vokiškuoju M. Lutherio *Mažuoju katekizmu* – *Enchiridionu* (1543)²²:

E 24₉₋₁₂ Eiket ing wiffa Swieta / ir mokin || ket wiffus pagonis chrikftidami || anus **Wardan Tiewo** ir Sunaus ir || Dwaffes fchwentofes.

L Gehet bin inn alle welt, leret alle Heiden, Und teuffet fie **im namen des Vaters** und des fons und des Heiligen geifts.

E 59₂₄₋₂₅–60₃ Priefakau taw necziftoghi dwaffe **wardan** || **Diewa Tiewa † / ir Sunaus † / ir Dwaffes** || **fchwentofes †** idant ifcheitumbei ir atftotum=|| bei nūgi to N. tarna Wiefchpaties mufu Je=||faus Chriftaus.

L <...> **im namen des Vaters** und des fons und des Heiligen geifts <...>.

¹⁸ Stang 1929, 6; Mažiulis 1955, 104.

¹⁹ Michelini 2000, 84.

²⁰ žr. Michelini 2000, 650, plg. Michelini 2007, 250.

²¹ Michelini 2000, 357, 650.

²² Reinholdas Trautmannas nustatė, kad pagrindinis Baltramiejaus Vilento *Mažoji katekizmo* šaltinis yra M. Lutherio 1543 m. Leipzigo leidimas *ENCHIRIDION Der Kleine Catechismus. Fur die gemeine Pfarherr vnd Prediger. D. Mart. Luther. Leipzig*. B. Vilentas dar gali būti naudojėsis ir visais ar keliais Wittenbergo leidimais (Trautmann 1909, 478–479).

Šiose citatos ištraukų vietose B. Vilentas rašo be įspraudo *Dievas* (*Wardan Tiewo*). Visiškai akivaizdu, kad B. Vilento Krikšto formulės citata atitinka vokiškąjį tekstą – leksema *Dievas* nevartojama, nes jos neįrašė ir M. Lutheris. Tačiau žodžių tvarka *Dwaffes schwentofes* atitinka ne vokiškąjį originalą, o tuo metu Žegnonėje visuotinai įsigalėjusią ir vartojamą kanonu virtusią frazę. Tokia pati žodžių tvarka yra ir Vulgatoje: *In nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti* V. Atkreiptinas dėmesys, kad B. Vilentas laikosi pirminės archajiškos įvardžiutinės formos – *schwentofes*.

Simono Vaišnoros teologiniame traktate *Zemčuga Theologifchka*, arba *Margarita theologica* (1596), cituojant Mato Evangeliją Krikšto formulę pateikta be įspraudo *Dievas*, pavyzdžiui: *wardan Tėvo – wardan Tewa* MT 105v₂₁–106r₁, pvz.:

MT 105v₂₀–106r₂ Eidami / mokinkit || wiffus pagonis / chrikfchtidami iūs **war**=||
dana Tewa / ir Sunaus / ir Dwalfes || schwentofes.

Lot. Euntes, docete omnes || gentes, baptizantes eos **in nomine Pa**=||
tris, et Filii, et Spiritus sancti.

Ši vieta versta iš lotynų kalbos, plg. *In nomine Patris*²³. Taigi visiškai atitinka vertimo lotyniškąjį šaltinį – Adamo Francisci traktatą *Margarita theologica* (1596 arba 1599). S. Vaišnoras labai stengėsi tekstą išversti pažodžiui.

Palyginkime H. J. Lyzijaus rankraštiniam *Katekizme* (1719) rastą Mato Evangelijos citatą (*LyK* 24_{10–13}) su M. Lutherio *Mažuoju katekizmu*, kuris pateiktas lygiagrečiai. Vokiško ir lietuviško tekstų puslapiai nesutampa, be to, autorius nepateikė paginacijos²⁴.

LyK 24_{10–13} Eikite į wisą Swietą, mokinkit' wisfus Žmones, || krik btidami jūs **Wardan'**
Diewo Tėwo ir Su=|| naus / ir Dwafės || βwentofês.

L [65]_{13–15} Gehet hin in alle Welt, und lehret || alle Völcker, und täuffet sie **im**
Nahmen des || **Vaters**, und des Sohnes, und heiligen Geistes.

Iš pirminės teksto analizės matyti, kad H. J. Lyzijaus *Mažojo katekizmo* rankraštis skiriasi nuo originalo – vokiškojo teksto – čia yra vartojamas įspraudas *Dievas: Wardan' Diewo Tėwo* 24₁₁. Analogiškoje vietoje M. Lutheris *Mažajame katekizme* nevartoja šio įspraudo.

2. 2. 3. LDK katalikų (*DP* 226₄₂, 256(356)₂₁, 258_{4, 31}, 259₄₅, 328₁₁, *JE* 86_{5–8}, *JE79* 91₂₂–92₁; *BK* 5_{6–7}) ir reformatų (*PK* 201₉, 230₂₂, *PP* [8v]₂₂; *KN K* 80_{23–25}) autorių ar vertėjų tekstuose cituota Krikšto formulė rasta tik be įspraudo *Dievas*.

²³ Žr. Michellini 1997, 279–281.

²⁴ Čia puslapiai pateikti iš Pietro U. Dini parengto leidimo (1993), taip pat lyginama su Balduro Panzerio parengtu transliteruotu tekstu (žr. lit. sąrašą pabaigoje).

Palyginkime Mikalojaus Daukšos *Postilės* vertimą (1599) su šaltiniu – Jakobo Wujeko *Mažgja postile* (III leidimas 1590; WPM³)²⁵:

DP 226₄₂₋₄₃ tūs kurié intikés / krikštítu **ing wárda Téwo** / ir || Sunáus / ir Dwáfios S.
WPM³ 226₄₁₋₄₂ te ktorzy vwierzó / chrzcíli **w imie Oycá** / || y Syná / y Duchá S.

DP 256(356)₂₁₋₂₂ krikštídami iūs **ing wárda Téwo** / ir Sunáus / || ir Dwáfios S.
WPM³ 256₂₀₋₂₁ chrzcźóc ie **w imie Oycá** / y Syná / || y Duchá świetego.

DP 258₄₋₅ krikštídami iūs **ing war=|| dan' Téwo** / ir Sunáus / ir Dwáfios S.
WPM³ 258₅ chrzcźóc ie **w imie Oycá** / y Syná / y Duchá świetego.

DP 258₃₁₋₃₂ krikštídami iūs **ing wardán' Téwo** / ir Sunáus / || ir Dwáfios śwentos.
WPM³ 258₃₁ Chrzcźóc ie **w imie Oycá** / y Syná / || y Duchá świetego.

DP 259₄₅ krikštídami iūs **wardán' Téwo** / ir Sunáus / ir Dwáfios S.
WPM³ 259₄₅ Chrzcźóc ie **w imie Oycá** / y Syná / y Duchá świetego.

DP 328₁₁₋₁₂ Eikite / tięg / ir mókikité tautás krikštídami ies **wardán' Téwo** / ir
Sunáus / || ir Dwáfios S.
WPM³ 328₉₋₁₀ Idźcie / práwi / á ná || ucźayćie wbytkie narody / chrzcźocy ie / **w imie
Oycá** / y Syná / y Duchá świetego.

Čia visais atvejais Krikšto formulė pateikta be įspraudo *Dievas*, jo nėra ir lenkiškajame šaltinyje. Taigi M. Daukša verčia pažodžiui ir kartoja originalą.

Jono Jaknavičiaus „EWANGELIE POLSKIE Y LITEWSKIE TAKNIEDźielne iáko y wźytkich Swiat...“ (1647) vertime iš lenkiškojo Jakobo Wujeko 1620 m. leidinio²⁶ (toliau WK) Krikšto apeigų formulė iš Mato Evangelijos rašoma be *Dievo* įspraudo: *War=||dan Tewo JE* 86₅₋₆. Plg. lygiagrečiai įdėtą lenkiškąjį tekstą: *w imie || Oycá* 86₂₋₇:

JE 86₂₋₈ Eyda=|| mi tadu mokikite || wífas gimines / kri=|| kbtídami ias **war=|| dan
Téwo** / ir Sunaus || ir Dwafios śwyn=|| tos /

WK 86₂₋₇ I=|| dac tedy náuczayćie || wbytkie narody / || chrzcźóc ie / **w imie ||
Oycá** / y Syna / y || Duchá świetego.

²⁵ Kuriuo šaltiniu naudojosi Mikalojus Daukša, pirmasis abejonės pareiškė Eberhardas Tanglis savo disertacijoje apie senosios lietuvių kalbos galininko konstrukcijas (Tangel 1928, 23–24). Vaclavo Biržiškos išvadai, kad *Postilė* buvo išversta iš pirmojo (1579–1580) Jakobo Wujeko *Postilės* leidimo (Brža I, 169–170), nepitaria Vytautas Ambrazas teigdamas, kad greičiausiai M. Daukša rėmėsis trečiuoju (1590) J. Wujeko *Postilės* leidimu (Ambrazas LKK, t. V, 1962, 41).

²⁶ Zinkevičius 1988, 269.

Vadinamajame Belarmino katekizme „TRUMPAS MOKSLO KRIKSCIONISZKO SURINKIMAS, Nuog Roberto Bellarmino Kárdynoło párásitas“ (1677) Kryžiaus ženklas, pateiktas cituojant Evangeliją, taip pat neturi *Dievo* įspraudo, nes šaltinyje – lenkiškajame „Krótki zbiór nauki chrześcianańskiej“ (KZNC), leistame Vilniuje 1606 m., taip pat nėra šio įspraudo²⁷:

BK **Wardan Tėwo** (...) 5₃ ir Su=|| naus (...) 5₄₋₅ ir Dwafios βwin=|| tos / 5₆₋₇
KZNCW **imię Oyca** / (...) y syná / (...) y ducha świę=|| tego/

Palyginkime, kaip M. Petkevičius *Katekizme* (1598)²⁸ užrašo Krikšto formulės citatas:

PK 201₈₋₁₁ Aβ tawe I. (àbà ius) krik=|| βtiiu **wárdan Tewo** / ir || Sunaus / ir Dwa=||
fios S. Amen.

VK 201₈₋₁₀ Ia čiebie I. (Albo was) krzeže **w Imię Oyca** / y Sy=|| na / y Duchà ś.
Amen.

PK 230₂₂₋₂₄ **wárdan Diewa Tewa** / ir Su=|| naus / ir Dwafios βwentos butu fu=||
griátinti ma lžénftwon βwenton.

VK 230₂₂₋₂₄ **w imię**|| **Boga Oyca** / y Syna / y Duchas. byli || zloženi w małženftwo
świete.

Matyti, kad M. Petkevičius verčia akiai paraidžiui, todėl ir įspraudas *Dievas* yra rašomas ten, kur vartoja ir *Vilniaus katekizmo* autorius ar leidėjas (PK 230₂₂₋₂₄, VK 201₈₋₁₀), ir jį praleidžia (PK 230₂₂₋₂₄), jeigu nėra ir originale (VK 230₂₂₋₂₄).

2. 3. **Laisvieji evangelijos perfrazavimai, perdirbimai ar perkūrimai**, rasti Prūsijos ir LDK XVI–XVII a. raštuose bei rankraščiuose (žr. 2 priedą).

2. 3. 1. Prūsijos Kunigaikštijoje laisvųjų Mato Evangelijos (*Mt* 28, 19–20) perfrazavimų ar perdirbimų yra rasta net 65 %, o LDK beveik tris kartus mažiau – tik 23 % (žr. 2 priedą). Rytų Prūsijoje iš 42 rastų laisvųjų Kryžiaus ženkle perdirbimų net 74 % rašomi su įspraudu *Dievas*, o be šios leksemos – 26 %. LDK santykis yra kitoks: su įspraudu yra tik 29 % ir atitinkamai be jo net 71 %. Tačiau kodėl taip yra? Gal tokią vartoseną nulėmė originalai, iš kurių buvo verčiama. Palyginkime, pavyzdžiui, M. Mažvydo vertimą *Forma Chriķftima* su

²⁷ Zinkevičius 1988, 271; LKE 1999, 85.

²⁸ Dainora Pociūtė pirmoji nustatė, kad Merkelis Petkevičius savo katekizmą vertė iš 1594 m. *Vilniaus katekizmo* (Pociūtė 1995, 38).

originalais – vokiškaisiais leidiniais: *Kirchen Ordnung*²⁹ (1558; *Baltistica*, t. 12(1), 7–8) bei *Form der Tauff* (1559)³⁰:

- MžFK 19(111)*₁₋₄ Afch taw: Chrik=|| ftiβu **Wardan Diewa** || **Tewa** / Sunaus / ir ||
 Dwallfes Schwentofes.
- KO* N. Jch Tauffe dich **indemNamen Gottesdes Vaters** / und des Sons/
 und Heiligen Geistes.
- FT* N. Jch Teuffe dich **indemNa=|| men Gottesdes Vaters** / vnd des
 Sons / vnd des Heiligen Geiftes.
- MžFK 26(118)*₇₋₁₅ argi Wirifka || perfona / pagalei Chrištaus ifta=|| tima / **ing**
Wardana Diewa Tewa / || Sunaus / ir Dwallfes fchwen=|| tofes /
 apchrikftitas butu effas /.
- KO* **das Kindt mit Wasser Teuffen / und sprechen. Jch Tauffe dich**
in dem Namen Gottesdes Vaters / und des Sons / und Heiligen
 Geistes³¹.
- FT* Weibs oder Mans per=|| fon / nach Chrifti einfetzung / **immNamen**
 || **Gottesdes Vaters** / vnd des Sons / vnd || des heiligen Geiftes /
 geteufft ift worden.
- MžFK 28(120)*₁₋₄ kaip ghiffai tada ras / iog ti=|| krai ing **Warda Diewa Tewa** / ||
 Sunaus / ir Dwallfes fchwen=|| tofes / apchrikftitas butu effas /.
- KO* So er denn befinder / das es recht **indemNamen Gottesdes Vaters**
 / und des Sons / und Heiligen Geistes / Getaufft worden sey /
- FT* So er denn befinder / das es richt **in** || **demNamen Gottesdes Vaters**
 / vnd des || Sons / vnd des heiligen Geifts / || Getaufft worden fey /
- MžFK 28(120)*₇₋₁₄ Mieli Prietelai / tas || kudikis / kurfai mumus || fchonai eft atnechtas /
 ľawa ru=|| peftingoihe Silpnibeie / namŝ=|| ľa / **Wardana Diewa**
Tewa / || Sunaus / ir Dwallfes fchwen=|| tofes / pagalei iftatima
 Chri=|| ftaus / apchrikftitas ira.

²⁹ *Kirchen Ordnung* (1558, KO) cituojama iš: Michelini 2000.

³⁰ Dar R. Trautmannas pripažino buvus kitą, 1559 m. Karaliaučiuje išleistą, leidinį apie krikštą, bet jį nesigilino (Trautmann 1909, 230), Ch. S. Stangas teigė, kad tikrasis šaltinis yra ne *Kirchen Ordnung*, bet atskiras skyrius apie krikštijimą leidinys, pasirodęs 1559 m. (Stangas 1976, 7–8). P. U. Dini taip pat teigia, kad tikrasis originalas – *Form der Tauff* (1559; ALt 12, 2010, 71–82). Pastarasis pavyzdys cituojamas iš Berlyno bibliotekos egzemplioriaus (Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz, Haus Nr. 1, Unter den Linden: Dr 14728 R). Kadangi galutinai neištirta, kuris vis dėlto yra tikrasis šaltinis, pateikti du originalai.

³¹ *KO* tekstas gali būti perdirtas pagal kitoje vietoje pavartotą frazę *das Kindlein / das uns hie fürbracht / ist seiner sörglichen Schwachheit halben / daheimen im Haus / In dem Namen Gottes des Vaters / Sons / und heiligen Geists / nach der Ordnung Christi getaufft worden* (Michelini 2000, 180).

- KO Lieben Freunde / das Kindlein / das uns hie fürbracht / ist seiner sörglichen Schwacheit halben / daheimen im Haus / **IndemNamen Gottes**des Vaters / Sons / und Heiligen Geistes / nach der Ordnung Christi getaufft worden.
- FT Lieben Freunde / dis Kindlein / das || vns hie fürbracht / ift feiner || forglichen Schwacheit halben / daheimen || im Haus / **indemNamen Gottes**des Va=|| ters / Sons / vnd heiligen Geifts / nach der || ordnung Chrifti geteufft wordē+.

Matyti, kad visais atvejais abiejuose originaluose – ir *Kirchen Ordnung* (1558), ir *Form der Tauff* (1559) – yra įsprausta leksema *Dievas*, plg.: *In dem Namen Gottes des Vaters: vardan Diewa Tiewa* (*MžFK* 28[120]₂). Kadangi ji yra ir vokiškajame šaltinyje, tai ir M. Mažvydo tekste tai atsispindi. Taigi M. Mažvydo užrašyti Kryžiaus ženkle pavyzdžiai *Formoje Chrikftima*, rasti cituojant Evangeliją, visiškai tiksliai išversti ir atitinka šaltinius: *Dievo* įspraudas vartojamas, jeigu yra originale, ir atvirkščiai – jo nėra, jeigu nėra originale. M. Mažvydas pažodžiui vertė ištraukas iš šaltinių³². Pažymėtina, kad vienos *Kirchen Ordnung* (1558) ištraukos tekstas neatitinka M. Mažvydo užrašytojo (*MžFK* 26(118)₇₋₁₅), o *Form der Tauff* (1559) ši ištrauka visiškai panaši. Taigi čia labiau tikėtina, kad M. Mažvydas naudojo pastaruosiu leidiniu.

Palyginkime B. Vilento *Enchiridioną*, kuriame yra kelios vietos, kuriose Kryžiaus ženklas yra pateiktas kaip laisvieji Evangelijos perfrazavimai, perdirbimai ar perkūrimai, su vokiškuoju M. Lutherio *Mažuoju katekizmu – Enchiridionu* (1543):

- E 32₁₋₅ ir efch ifch || prifakima Wiefchpaties mufu Jefaus Chri=||ftaus / atleidziu taw griekus / **Wardana Tie**=||wa/ **Sunaus**/ir Dwaffes fchwentofes / Amen.
- L Und ich dem befelh unfers Hern Ihefu Chrifti Vergebe dir deine funde **im namen des Vaters** und des Sons und des Heiligen geifts, Amen.
- E 48₇₋₁₀ Tada afch || nus Wenfczawoniften fudūmi / **Wardan Diewa** || **Tiewa** / Sunaus / ir Dwaffes fchwentofes / || AMEN.
- L <...>**im namen des Gott Vater** und des Sons und des Heiligen geifts, AMEN.
- E 62₆₋₉ Potamkunigas teim waikeli / ir wandenimi lie=||dams po tris kartus taipo te kalb || Afch tawe chrikftiju **wardana Diewa** || **Tiewa** / ir Sunaus / ir Dwaffes fchwentofes.
- L <...> **im namen des Gott Vater** und des Sons und des Heiligen geifts.

³² Michelini 2000, 173, 180, 182.

Atlikus pirminę gretinamąją teksto analizę, matyti, kad šiose vietose B. Vi-lentas rašo be įspraudo (*Wardana Tie* = || *waE 32₂₋₃*) arba su juo (*Wardan Diewa* || *Tiewa / E 48₈₋₉*; *wardana Diewa* || *Tiewa E 62₈*). Visiškai akivaizdu, kad B. Vi-lento Krikšto formulė atitinka vokiškąjį tekstą – leksema *Dievas* įterpiama toje vietoje, kur ją įdėjo ir liuteronas M. Lutheris (*E 48₇₋₁₀*; *62₈*), ir atvirkščiai, ji nėra įterpiama (*E 32₂₋₃*), jeigu jos nėra originale – vokiškajame *Enchiridione*. Žodžių tvarka *Dwaffes schwentofes* atitinka ne vokiškąjį tekstą, bet tuo metu Žegnonėje visuotinai įsigalėjusią ir vartojamą kanonu virtusią frazę. Kaip buvo minėta, tokia pati žodžių tvarka yra ir Vulgatoje: *In nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti V*.

S. Vaišnoro teologiniame traktate *Zemczuga Theologifchka*, arba *Margarita theologica* (1596), laisvai perfrazuojant ar perpasakojant Mato Evangeliją (*Mt 28, 19*) Krikšto formulė pateikta be įspraudo *Dievas*, pavyzdžiui: *Vardan(a) Tėvo – Wardan(a) Tewa MT 8r₇₋₉, 115v₁₈₋₁₉, 118v₁, 120v₉, 122v₂₂*. Ši vieta versta iš lotynų kalbos, plg. *In nomine Patris* (Michellini 1997, 84–85, 298–299, 304–305, 308–309, 312–313). Taigi ši ištrauka visiškai atitinka vertimo lotyniškąjį šaltinį – A. Francisci traktatą *Margarita theologica* (1596 arba 1599). S. Vaišnoras labai stengiasi tekstą išversti pažodžiui ir nepaiso lietuviškos Žegnonės kanoninio teksto:

- MT 8r₇₋₉* Chrikfchtikite iūs **Wardan** || **Tewa** / ir Sunaus / ir Dwaffes fchwen=|| tofes.
- lot.* Baptizate eos **in nomine Patris** et Filii, et Spiritus sancti (1599) Euntas, docete omnes gen=|| tes, baptizantes eos || **in nomine Patris**, et Filii, et Spiritus sancti.
- MT 115v₁₇₋₂₀* kaip apie Chrikfchta jra kalbama: || Chrikfchtikite **wardan Tewa** / || Sunaus / ir Dwaffes fchwen=|| tofes.
- lot.* ut || de Baptismo dicitur: Baptizate **in nomi=||ne / Patris**, Filii, et Spiritus sancti (1599).
- MT 118r₂₀-118v₂* Ir formoie Chrikfchta jra kalbama: Chrikfch=|| tikite **wardan Tewa** / ir Sunaus / || ir Dwaffes fchwentofes.
- lot.* Et in forma Baptismi dicitur: Baptizo te (1599) Baptizate (1596) || **in nomine / Patris**, et Filii, et Spiritus || sancti (1599).
- MT 120v₈₋₁₀* Afch tawe chrikfchtiju || **wardana Tewa** / ir Sunaus / ir || Dwaffes fchwentofes.
- lot.* Ego baptizo te **in nomine** || **Patris**, et Filii, et Spiritus sancti (1599).
- MT 122v₂₀₋₂₃* Mokin=|| kite / wiffus pagonis / chrikfchtidami iūs || **wardan Tewa** / ir Sunaus / bei Dwaffes || fchwentofes.

lot. Euntes, docete omnes || gentes, baptizantes eos **in nomine Pa= || tris**, et Filii, et Spiritus sancti (1599).

Palyginkime H. J. Lyzijaus rankraštiniame *Katekizme* (1719) rastus laisvuosius Mato Evangelijos perdirbimus ar perfrazavimus (*LyK* 24_{10–13}, 57_{4–5}) su M. Lutherio *Mažuoju katekizmu*:

LyK 33_{9–11} Rytá métá kédams pérfižegnôk ßwentù || Kryžumi fakydams **Wardan’ Diewo Têwo**, Sunaus, ir Dwafês || ßwentofês.

L [83]_{8–11} Des Morgends, so du aus dem bette fährest, || soltu dich segen mit dem H. Creutze, ind sagen || **das walte Gott Vater**, Sohn. Und Heiliger || Geist. Amen!

LyK 34_{11–13} Wákara gult’ eidams’ pérfižegnôk ßwentù || Kryžumi fakydams **Wardan’ Diewo Têwo**, || Sunaus, ir Dwafês ßwento=||fês.

L [85]_{11–14} Des Abends, wenn du zu Bette gehest, solt || du dich segnen mit dem Heiligen Creuze, || und sagen: **Das walte Gott Vater**, Sohn, || und Heiliger Geist, Amen!

LyK 44_{17–18} **Wardan’**, || **Diewo Têwo**, Sunaus, ir Dwafês ßwento=||fês. Amen!

L [105]_{18–19} **Im Nahmen desVaters**, || und des Sohnes, und des Heiligen Geistes, Amen!

LyK 57_{4–5} Aß tawę Krikßtiju **Warde Diewo Têwo**, || ir Sunaus, ir Dwafês ßwento=||fês.

L [131]_{3–4} Und ich tauffe dich **im Nahmen desVaters**, || und des Sohnes, und des Heiligen Geistes.

Atlikus pirminę tekstologinę analizę, paaiškėja, kad autorius bei vertėjas H. J. Lyzijus du kartus įrašo su įspraudu *Dievas* (33_{10, 11}). Gal čia ir atsitiktinai sutampa su originalu, tačiau kitose dviejose ištraukose *Mažajo katekizmo* rankraštis neatitinka vokiškojo teksto – čia taip pat yra vartojamas įspraudas *Dievas*: *Wardan’ Diewo Têwo* 44_{17–18} ir *Warde Diewo Têwo* 57₄. Analogiškose vietose M. Lutheris *Mažajame katekizme* nevartoja šio įspraudo, plg. vok. *Im Nahmen des Vaters* *L* [105]₁₈, [131]₃. Gali būti, kad H. J. Lyzijus laisvai perpasakodamas Kryžiaus ženklą įrašo frazę tokią, kokia tuo metu buvo vartojama Žegnonėje.

2. 3. 2. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštijoje kataliko autoriaus, vertėjo ar leidėjo M. Daukšos raštuose Krikšto formulės laisvuosiuose perdirbimuose ar perfrazavimuose yra variantų be įspraudu *Dievas*: *DP* 193₁, 226_{37, 42}, 253_{3–4} ir evangeliko reformato Merkelio Petkevičiaus *Katekizme* – *PK* 192_{8, 16}, tačiau vieną kartą

užrašyta su įspraudu *Dievas* PK 200₁₂. Taip yra todėl, kad ir šaltinio originale – *Vilniaus katekizme* (1594)³³ toje pačioje vietoje šis įspraudas yra vartojamas:

PK 192₇₋₉ idant mes neledà kokiuo bu || du krikštumbim / bāt **wardan tewa** /
 ir funaus / ir dwašios šventos.

VK 192₇₋₉ žebyfmy nie lādà ktorym obyczaiem krzāili / āle **w imie Oycā** / y
 Syna y Duchā šwiętego

PK 192₁₅₋₁₈ To tādā iau ir reykalās / idant mes || iuos wiernay ir tiktay / **Wārdan**
Tewo / || ir Sunaus / ir Dwašios šventos āpkri=|| kštumbim / tātay ešt.

VK 192₁₅₋₁₈ Tego tedy iuž ielt potrzebā / že=||byfmy ie wiernie ā prawdżiwie **w imię**
 || **Oycā** / y Synā / y Duchā šwiętego krzči=|| li.

PK 192₁₉₋₂₃ pā=|| roditumbim / kad tās wifas mušu furinki=|| mas šu wifais fanariumis
 šawo / be ābe=|| ioima vžuguli **Diewuy tewuy** ir funuy / ir || dwašey S.

VK 192₁₉₋₂₂ pokazāli / že ten wšy=|| tek nāš žbor ze wšytkiemī człōnkāmi || šwemi /
 bez watpienia należy **Bogu Oy=||cu** / y Synu / y Duchu šwiętemu /

PK 200₉₋₁₂ iuog kaip ius wifī || kurie dabar ćionay tikrā wiera iufu **ing** || **Diewa tewa**
 / ir ing Sunu io Chriftu=|| šā / ir ing dwašia šwenta išpāžinot /

VK 200₉₋₁₂ iž iako wy wšyfcy ktorzyście || tu teraz štatecznie wiarę **w Boga** || **Oyca** /
 y Syna iego Chryštufa / y w du=|| chā š. wyznali /

Taigi LDK evangeliko reformato M. Petkevičiaus *Katekizme* (1598) dešinėje pusėje esančiame lietuviškajame tekste Krikšto formulė visiškai sutampa su kai-rėje pusėje parašyta lenkiškąja: visose ištraukose laikomasi pažodinio vertimo, todėl ir vartojama be įsprautos leksemos *Dievas*.

Palyginus M. Daukšos *Postilės* (1599) Kryžiaus ženklą laisvuosiuose Evan-gelijos perkūrimuose bei perdirbimuose su originalu, matyti, kad čia verčiama pažodžiui iš lenkų kalbos, todėl praleidžiama leksema *Dievas* (*DP* 193₁, 226₃₇, 253₃):

DP 193₁₋₂ **Wardan' Téwo** / ir Sunāus / ir || Dwašios S.

*WPM*³ 193₁₋₂ **W imie Oycā** / y Synā / || y Duchā šwiętego

³³ Visas jo pavadinimas yra „Katechizm albo krotkie w= iedno mieyfce zebranie / wiary powin-ności Krześcijanckiey / z pāsterstwem Źborowym / y domowym / z Modlitwāmi / Pfālmā=mi / y Piofnkmi / na cześć ā chwałę Pānu bogu / ā Źborowi iego ku zbu=dowanui / teraz znowu zā pil=nym przeyrzaniem y po=prawieniem wy=dāny. Nakładem Jego M. Pānā Jāna Abrāāmwicza / na Wornianāch / Woie=wody Mieńckiego / Prefidentā Derpt=ckiego / Źtarofcy Lidfkiego / y Wendeńckiego / w Wilnie. W Drukārni Jānā Karcānā / Roku Pāńckiego / 1594. Naudotasi Uppsaloš bibliotekos egzemplioriaus kopija, signatūra: Obr. 65: 232. Autorė dėkoja Dariui Petkūnui, parūpinusiam šią originalo kopiją.

- DP 226*_{37–38} krikštidamí iūs **ing wárda Téwo** / ir Sunáus / ir || Dwáfios S.
*WPM*³ *226*_{37–38} chrzc̄zoc ie **w imie Oycá** / y Syná / || y Duchá S.
- DP 253*_{3–4} Teip' biłome / **Wardán Te=||wo** / ir Sunáus / ir Dwáfios Szwentós.
*WPM*³ *253*_{3–4} tak mowimy **w imie Oycá** / y Syná / y Du=||chá S.
- DP 259*₄₅ krikštidami iūs **wardan' Téwo** / ir Sunáus / ir Dwáfios S.
*WPM*³ *259*₄₅ Chrzc̄zoc ie **w imie Oycá** / y Syná / y Duchá świetego.

Taigi M. Daukša net laisvai perpasakodamas Mato Evangelijos (Mt 28, 19) ištrauką nesilaiko XVI–XVII a. visuotinai įsigalėjusios Žegnonės (Kryžiaus ženklų) su įspraudu *Dievas*.

2. 4. Žegnonė prie poterių (žr. 3 priedą).

2. 4. 1. Jeigu Žegnonė pateikta kaip poteris maldaknygėse ar katekizmuose, tai tiek Prūsijos (*RK*₆; *E* 33_{9–11}, 34_{12–13}; *ZE* 35₁₂, 36₁₃; *KLM* 169₂; *SanK*¹ 147_{5–6}, *SanK*² 147_{6–7}), tiek LDK (*DK* 16_{10–11}, *R*₄; *LK* 12_{1–3}; *PP* [19r]_{25–26}; *KR* 7_{4–5}, 20_{18–21}_{1–2}, 31_{4–5}, 49_{14–15}) autoriai, vertėjai ar leidėjai rašo su įspraudu *Dievas*. Vertėjai ar originalių tekstų kūrėjai laikosi kanoninio teksto tradicijos, nepaiso originalo ir visais atvejais įrašo Žegnonę tokią, kokia jau tuo metu Bažnyčioje buvo vartojama ir jau spėjusi prigyti (žr. 3 priedą).

2. 4. 2. Palyginkime B. Vilento *Enchiridioną* (II leidimas 1579), kuriame yra kelios vietos, kuriose Kryžiaus ženklas yra pateiktas kaip atskira Žegnonė, su vokiškuoju M. Lutherio *Mažuoju katekizmu – Enchiridionu* (1543):

- E* 33_{8–11} Ritameta kada kelfiefi ích patala/tada per=||fišbegnok íchwentu krišu/
bilodams. || **Wardana Diewa Tiewa/** Su=|| naus/ir Dwáfes íchwentos/||
Amen.
- L* Des Morgens, fo du aus dem bette fereft, foltu dich fegenen mit dem
heiligen kreuße und fagen: **Des walt³⁴ Gott Vater**, Son, Heiliger geift, Amen.
- E* 34_{10–13} Wakarà / kada tu eifi gultu / perfišbegnok || íchwentu krišu bilodams. ||
Wardana Diewa Tiewa/ Su=|| naus ir Dwáfes íchwentofes/ Amen.
- L* Des Abends, wenn du zu bette gebest, fo foltu dich fegenen mit dem hei-
ligen kreuße und fagen: **Des walt Gott Vater**, Son, Heiliger geift, Amen.

Palyginę šias vietas su originalu matome, kad šiose Žegnonėse B. Vilentas rašo su įspraudu (*Wardana Diewa Tiewa E* 33₁₀, 34₁₂). Akivaizdu, kad B. Vilento Krikšto formulė atitinka vokiškąjį tekstą – leksema *Dievas* įterpiama toje vie-

³⁴ *Des walt* = „walte darüber“ (pažodžiui išvertus: *tai tevaldo*). Versta iš lotynų *In nomine* (Martin Luthers. Werke 1910, 393).

toje, kur ją įdėjo ir M. Lutheris. Žodžių tvarka *Dwaffes ſchwentofes E 33₁₁, 34₁₃* atitinka ne vokiškąją originalą, bet tuo metu Žegnonėje visuotinai įsigalėjusią ir vartojamą kanonu virtusią frazę. Kaip buvo minėta, žodžių tvarka panaši į esančią Vulgatoje: *In nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti V.*

M. Lutheris vartoja *Des walt* (žr. 34 išnašą) vietoj *Im Namen*. Tačiau B. Vilentas, šiaip akylai sekdamas vokiškuoju šaltiniu, neverčia šios vietos, bet laikosi Žegnonės kanoninio teksto ir rašo: *Wardana*. Taip pat neiprastai atrodo įspraudas *Dievas* vokiškoje Žegnonėje. Gal dėl šios priežasties taip užrašyta Žegnonė ir B. Vilento *Katekizme*?

2. 4. 3. LDK viename iš seniausiųjų rankraščių poterių įrašų – 1590 m. Venecijoje išleistoje lotyniškoje knygoje – Žegnonė taip pat pateikiama su įspraudu *Dievas: Wardan Diėwo Tėwo (RĮ)*. Kryžiaus ženklas čia pateiktas prie kitų pagrindinių poterių. M. Daukšos *Katekizme* (1595) Žegnonė pavartota kontekste, kuriame mokoma žegnotis. Palyginus su lenkiškuoju Jokūbo Ledesmos *Katekizmu* (1590) matyti, kad, skirtingai nei lenkiškajame tekste³⁵, M. Daukša, kaip ir *Anoniminio 1605 m. katekizmo* autorius bei leidėjas, įterpia leksemą *Dievas*:

DK 16₁₀₋₁₂ **Wardan Diėwo** || **tėwo** / ir Sunáus ir Dwá=|| fios Ńwėtos. Amen.

LdK 11₂₀₋₂₁-12₁₂ **W** || **imię Oyca** / y syná / y ducha Ńwię=|| tego / Amen.

LK 12₁₋₄ War=|| dan Diėwo || Tėwo / ir Sunáus / ir || Dwáfiôs Ńwintós. Amen.

LdK 12₂₅₋₂₆ W || imię Oyca / y syná / y ducha Ńwię=|| tego/ Amen. IEZVS.

Lietuviškame tekste, laikantis sakralizuotos frazės, kitaip negu originale, įsprauta leksema *Dievas*. Akivaizdu, kad *Anoniminio 1605 m. katekizmo* autorius, kaip ir M. Daukša savo *Katekizme* analogiškoje vietoje (DK 16₁₀), įterpia *Dievas: Wárdan Diėwo Tėwo LK 12₁*. J. Ledesmos *Katekizme* (1590) Žegnonė užrašyta kontekste, kuriame mokoma žegnotis, čia nėra įspraudo: *W imię Oyca LdK 12₂₅* (plg. Sittig 1929, 17).

Taigi M. Daukša ir *Anoniminio 1605 m. katekizmo* autorius, vertėjas ar leidėjas ne visada laikosi pažodinio vertimo: vartoja įspraudą *Dievas* Žegnonėje, nors analogiškame lenkiškajame šaltinyje – J. Ledesmos *Katekizme* (1590) – šio įspraudo nėra (DK 16₁₀; LdK 12₁).

2. 5. **Kryžiaus ženklas giesmėse**. Jis rastas tik M. Mažvydo *Gefmes Chrikfczoniskas* (II d. 1570 m.) ir iš esmės atitinka originalą – lotyniškąjį tekstą:

MŽG II *Wardana* || (295)₃ *Tewa* ir Sunaus ir || (295)₅ *Dwaffes ſchwen=* || (295)₇ *tofes*. (295)₉
V *In nomine patris, et filii et spiritus sancti*³⁶.

³⁵ Žr. Sittig 1929, 17, Palionis 2000, 469–470.

³⁶ Tekstas pateikiamas pagal 1553 m. *Psalmodia*, p. 140; jis perspausdintas H. A. Danielio antologijoje (t. 2, p. 238); žr. Michelini 2000, 357.

Išvados

1. Įspraudas *Dievas* XVI–XVII a. Prūsijos ir Lietuvos Didžiojoje kunigaikštijose leistuose raštuose bei rankraščiuose Kryžiaus ženkle ar Žegnonėje priklauso nuo to, kokiam kontekste ji parašyta. Jeigu ji pateikta kaip poteris prie pagrindinių poterių katekizmuose ar maldaknygėse, tai šį įspraudą turi: *Vardan Dievo Tėvo*. Tie autoriai ar kūrėjai bei leidėjai, kurie verčia kūrybiškiau, nesilaikydami pažodinio vertimo, net cituodami Mato Evangelijos (Mt 28, 19) ištrauką, įrašo su *Dievo* įspraudu, o tie, kurie laikosi pažodinio vertimo, šią frazę palieka be įterpinio *Dievas*.
2. Įspraudo *Dievas* nėra, jeigu Kryžiaus ženklas pateiktas Evangelijos vertime (Mt 28, 19–20) Krikšto formulėje.
3. Jeigu Kryžiaus ženklas (Žegnonė) randamas kaip Evangelijos citata bei laisvas jos perpasakojimas, perdirbimas ar perfrazavimas įvairiuose kontekstuose, tai šis įspraudas vartojamas arba ne. Tai priklauso nuo to, ar šaltinio originale, kuriuo naudojosi vertėjai, yra šis įspraudas ar jo nėra. Jeigu Kryžiaus ženklas (Žegnonė) vartojamas kontekste, kur nėra tikslo griežtai atpasakoti Jėzaus Kristaus žodžius, tai paprastai įspraudas *Dievas* XVI–XVII a. rankraščiuose ar leidiniuose rašomas. Be to, jeigu autoriai, vertėjai ar leidėjai verčia kūrybiškai, tai paprastai jie įrašo kanoninę Žegnonės frazę. Kadangi nėra vienodai vartojama šaltiniuose, Žegnonė įvairuoja tiek Prūsijos, tiek Didžiosios Lietuvos kunigaikštijoje leistuose leidėjų, autorių ar vertėjų raštuose.

Šaltiniai ir literatūra

- Aleknavičienė, Ona, 2005: *Jono Bretkūno Postilė. Studija, faksimilė ir kompaktinė plokštelė*, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.
- Ambrasas, Vytautas, 1962: „Absoliutinis naudininkas XVI–XVII a. lietuvių kalbos paminkluose“, *LKK* 5, 3–146.
- Bagdanavičius, Vytautas Mic, 1959: „Lietuviškos žegnonės kilmė. Bandymas nušviesti Lietuvos krikščionybės pradžią, pasinaudojant dogmų istorija“, *Tautos praeitis* 1, Čikaga, 575–593.
- Baniulienė, Daiva, 1997: „Nepaprastas Mažvydo metų atradimas“, *Lietuvos aidas* 162, 1997 08 20.
- Bechtel, Fritz, 1882: *Bartholomäus Willent's litauische Uebersetzung des Luther'schen Enchiridions und der Episteln und Evangelien, nebst den Varianten der von Lazarus Sengstock besorgten Ausgabe dieser Schriften*, Göttingen: Robert Peppmüller.
- Bezenberger, Adalbert, 1877: *Beiträge zur Geschichte der litauischen Sprache auf Grund litauischer Texte des XVI. u. XVII. Jahrhunderts*, Göttingen.
- Biblija*, arba *Šventasis Raštas*, ekumeninis leidimas. *Senasis Testamentas*, iš hebrajų, aramėjų ir graikų kalbų vertė Antanas Rubšys. *Naujasis Testamentas*, iš graikų kalbos vertė Česlovas Kavaliauskas, Vilnius: Lietuvos Biblijos draugija, 1999.
- BK – [Robertas Belarminas,] TRUMPAS MOKSLO KRIKSCIONISZKO SURINKIMAS, Nuog Roberto Bellármino Kárdinoło párášítas. VILNÆ Typis Acad: Societatis IESU, Anno 1677. Naudotasi VUB RSS L_R 8772.

- BNT** – [Jonas Bretkūnas,] NAVIAS TESTAMENTAS. Ing Lietuwifchką Liefžuwų perrachitas per Iana Bretkuną Labguwos Plebona. 1580. (Faksimilinis leidimas: *NAVIAS TESTAMENTAS Ing Lietuwifchką Liefžuwų perrachitas per Iana Bretkuną Labguwos Plebona. 1580. Faksimile der Handschrift, Band 7 und 8, Labiau i Per. 1580*, hrsg. von Jochen Dieter Range und Friedrich Scholz, Paderborn, München, Wien, Zürich: Ferdinand Schöningh, 1991.)
- BP II** – [Jonas Bretkūnas,] POSTILLA ||tatai efi ||Trumpas ir ||Prafas Ičhguldimas ||Euangeliu / ĩakamuiu BaŃniczoie ||Krikfchczionifchkoie / nūg Wėliku ||ik Aduento. ||Per ||Iana Bretkuna Lietuvos Plebona ||Karaliaucziue Prufufu. ||Iffpaufta Karaliaucziue / ||Iurgio Ofterbergero. ||Mėta Pono 1591.
- BraB** – Biblia Ńwięta / Tho ięft / Kfięgi Stėrego y Nowego Ńakonu / włafnie Ń Ńydowskiego / Greciego / y Łacińskiego / nowo nė Polski ięzyk Ń pilnoŃcia y wiernie wyłozone. [BrzeŃc], 1563. Naudotasi LMAVB RSS CL-16 / 2-24.
- BrZA I** – BIRŃIŃKA, VACLOVAS, 1960: *Aleksandrynas. Senųjų lietuvių raŃytojų, raŃisiių prieš 1865 m., biografijos, bibliografijos ir biobibliografijos 1. XVI–XVII amŃiai*, Čikaga: JAV LB Kultūros Fondas.
- ChNT** – [Samuelis Boguslavas Chylińskis,] Czesław Kudzinowski, *Biblia litewska Chylińskiego. Nowy Testament 1*. Fotokopie, Poznań: Wydawnictwo naukowe uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 1984; Czesław Kudzinowski, Jan Otrębski, *Biblia litewska Chylińskiego. Nowy Testament 2*. Tekst, Poznań: Zakład narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, 1958; Czesław Kudzinowski, *Biblia litewska Chylińskiego. Nowy Testament 3*. Indeks, Poznań: Państwowe wydawnictwo – oddział w Poznaniu, 1964.
- Dainauskas, Jonas, 1991: *Lietuvas bei lietuvių krikŃtas ir 1387-ji metai*, Chicago, 1991.
- Dini, Pietro Umberto, 1993: *H. J. Lysius. MaŃsisis katekizmas*. Parengė Pietro U. Dini, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Dini, Pietro Umberto, 2010: „Martyno MaŃvydo *Formos ChrikŃtymo* (1559) vertimo originalas – *Form der Tauff* (1559)“, *Alt* 12, 71–82.
- DK** – [Mikalojus DaukŃa,] KATHE =||CHISMAS ||ARBA MOKSLAS ||KIEKWIENAM ||KRIKSZCZI||ONI PRI||WALVS. ||PARASZITAS PER ||D. IAKVBA LEDES-||MA Theologa Socie-||tatis IESV. || IŃgulditas iŃ Liefžu=||wio LanķiŃko ing Lietu=||wiŃka per Kunięga Mi=||kałoiu DaugŃa Kė=||nonika Ńemai=||czju. ||IŃfpėuftas Wilniue ||Metufę vŃgimimo ||WieŃpaties 1595. Naudotasi VUB RSS L_R 4165 egzemplioriumi, faksimiliniu leidimu: *Mikalojus DaukŃos 1595 metų Katekizmas. Katechismus von Mikalojus DaukŃa vom Jahre 1595*, parengė Vida JakŃtienė, Jonas Palionis, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1995; su indeksu.
- DP** – [Mikalojus DaukŃa,] Pofilla ||CATHOLICKA. ||Tėi efi: ||IŃguldimas Ewan||gelii kiekwie nos Nedelos ir Ńwę=||tes per wiłfús metús. ||Per Kúniga MIKALOIV DAVKSZ{A} ||Kanonika Mėdniku / iŃ ĩękiŃko pergũldita. ||Su walė ir dałaidimu wřeufiui. ||W Wilniui / ||Drukėrnioi Akadėmios SOCIETATIS ||IESV, A. D. 1599. Naudotasi VUB RSS L_R 4165 egzemplioriumi (Ńr. Palionis 2000).
- E** – [Baltramiejus Vilentas,] ENCHIRIDION ||Catechifmas ||maŃas / dēl pałpalitu ||Plebonu ir Koznadiju / ||Wokifchku lieŃuwiiu para=||fchits per Daktera Mar=||tina Lutheri. ||O ifch Wokifchka lieŃuwia ant ||Lietuwifchka pilnai ir wiernai pergul=||ditas / per Baltramieju Willentha ||Plebona Karalaucziue ant ||Scheindama. ||Ičfhpauftas Karalau=||czui per Iurgi Ofterber=||gera / Metu Diewa ||M.D.LXXIX – 4°, 2+80 p. Naudotasi VUB RSS L_R 1386 (def.). Ford, Gordon Buell, 1969: *The Lithuanian Catechism of Baltramiejus Vilentas (1579). A Phonological, Morphological and Syntactical Investigation*, The Hague: Mouton.
- G, V** – *Novum Testamentum Graece et Latine*, textum Graecum post Eberhard et Erwin Nestle communiter ed Barbara et Kurt Aland. Textus Lat. novae vulgate Bibliothum sacrorum ed. debetur. Utriusque textus apparatus criticum recensuerunt et editionem novis curis elaboraverunt Barbara et Kurt Aland una cum Instituto Studiorum Textus Novi Testamenti Monasterii Westphalia, Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1997.

- Gelumbeckaitė, Jolanta, 2008: *Die litauische Wolenbütteler Postille von 1573*, 1, Faksimile, kritische Edition und textkritischer Apparat, 2, Einleitung, Kommentar und Register, Wiesbaden: Her-rassowitz Verlag.
- [Gerullis, Jurgis], 1927: *Senieji lietuvių skaitymai. I dalis. Tekstai su įvadais*, Kaunas: Lietuvos uni-versitetas.
- Girdzijauskas, Juozas, 1986: „Stanislovo Rapolionio lietuviško teksto poetikos bruožai“, *Stanislovas Rapolionis*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- GdB – Biblia SWIĘTA / TO JEST KSIEGI STAREGO Y NOWEGO PRZYMIERZA Z ZYdowsk-iego / y Greckiego / Język ná PolŃki pilnie y wiernie przetłumaczone [...] WE GDANSKU W Drukárniemy Andrzejá Hunefeldá Roku MDCXXXII. Naudotasi LMAVB RS egzemplioriumi CL-17 / 301/1.
- GK – [Aleksandras Guagninis (Gwagnini),] KRONIKA Sármačyey EuropŃkies, ... Przez ALEXAN-DRA GWAGNINA z Werony, Hrábie Páľacu LáteráńŃskiego, Rycerzá páfowánego, y Rotmińtrzá Iego K. M. Pierwey Roku 1578. po Láćinie wydána. ... A przez MARCINA PASZKOWS-KIEGO zá ftáraniem Authorowym z LáćinŃskiego ná PolŃkie przełóžona. W KRAKOWE, w Drukániey Mikołáá Lobá, Roku PáńŃskiego 1611 (žr. Gerullis 1927, 197–198).
- JE – [Jonas Jaknavičius,] EWANGELIE ||POLSKIE Y LITE[=] ||WSKIE TAK NIE–||dźielne iáko y wŃzytkich ||Swiát, ktore w Kośćiele Katholi[=] ||ckim, według Rzymskiego ||porzadku przez cały ||rok czytáia. ||Wydáne za dozwołeniemy ftárŃych. || Na imię Paná Iežufowe niechay||kľęka wŃelkie kolano / niebieŃkich / ||źiemŃkich / y podziemnich. philip 2||w WILNIE. ||W Drukániey Akademii Soc. IESV ||Roku / 1647. Naudotasi Kauno technologijos universiteto bibliotekos egzemplioriumi C 72772.
- JE79– [Jonas Jaknavičius,] EWANGELIE ||POLSKIE ||Y ||LITEWSKIE. ||Tak ||NIEDZIELNE ||Iako y ||WSZYTKICH SWIÁT ||Ktore w kośćiele Katholickim, według ||RzymŃkiego porzadku przez cały ||Rok czytáia.||VILNÆ ||Typis Academicis Soc: IESU ||1679. Naudotasi VUB RSS, sign.: I_R 8771.
- K1709– D. MARTINI LUTHERI ||CATECHISMUS ||MINOR, ||GERMANICO - POLONI-||CO - LITHVANICO - ||LATINUS. ||Nunc quartum in his quatuor ||linguis editus. ||Der kleine ||Catechismus || D. Martin Luthers / ||Deutfch / Lateinifch / Polnifch ||und Littaufch. ||Nun zum vierdten mahl in diefen vier Sprachen ||ausgegangen. ||Cum Privilegio Sac. Reg. Maj. Pruff. ||Königsberg / ||Gedruckt und verlegt in der Königl. Hof= und Acade=||mifchen Reufnerifchen Buchdruckerey. ||Anno 1709.
- Katalikų Bažnyčios Katekizmas*, Tarpdiecezinė katechetikos komisijos leidykla, 1996, 238–239.
- Kavaliūnaitė, Gina, 2001: „Chylinskio Naujojo Testamento vertimas ir jo šaltiniai: įrašai bei teksto taisymai“, *ALL* 44, 105–128.
- KlM – [Danielius Kleinas,] Neues / Littaufches / ||fehr nôthiges und Seelenerbauliches Gebetbüchlein / || Oder / ||NAUJOS ||LABBAY PRIVVALINGOS IR DUSZOMS NAUDIN-GOS ||MALDU KNYGELES||<...>1666 (žr. Micheline 2009).
- KN – [Steponas Jaugelis Telega, Samuelis Minvydas ir Jonas Božymovskis,] KNIGA ||Nobazniftes Krik=||ščioniŃzkos / ||Ant gárbos ||Diewuy TRAYCEY Szwentoy ||Wienatijam: ||Ant wartoimá ||Báźnicioims dides Kunigiftes ||Lietuwos iŃduotá. ||KIEDAYNISE, ||DRVKAWOIA, IOCHI-MAS IVRGIS ||RHETAS, Meatu Poná, 1653. Uppsalos universiteto biblioteka Obr. 66. 176 (žr. Pociūtė 2004).
- KN K – [Samuelis Minvydas ir Jonas Božymovskis,] KATECHIZMAS || ARBA ||TRVMPAS PA-MOKSLAS ||Wieros KrikščioniŃškos del waykialu mažu.
- KR – [Jurgis Kasakauskis,] Rožanczius Maryos Pannos yr saldžiaufia warda Jezufa teypogi įpafabas apwaykćiojima Kaľnu Kaľwaryos Žiamayciu su modlitwomis ir gieľmiemis anto Ńluzjijęciomis (1681). Jogailos biblioteka Krokruvoje 311230 I St.
- LdK – [Jakobas Ledesma,] NAVKA CHRŃESCANSKA. Abo Kátechizmik dla dźiatek... (žr. Sittig 1929; Palionis 2000).

- Lebedys, Jurgis; Palionis, Jonas, 1963: „Seniausias lietuviškas rankraštinis tekstas“, *Bibliotekininkystės ir bibliografijos klausimai* 3, 109–135.
- LyK– Mázas Katgíľmas D. Mértino Lutheraus ant Małoningiáufojo Prufú Karáľaus Jľákimo, wisfú Wijfupú ir Klebbonú Lietuwoj´ Sutarimu ifž naujo Tilžeje [Mété 1719] pérweįždėtas, ir wisfiems wartotinay Karaláuczuje ifžlpáuľtas; Jogailos biblioteka Krokuvoje: MS. Slav. Quart 4; rankraštis (žr. Dini 1993; Panzer 1993).
- LK – [anonimas,] KATHECHISMAS ||ABA ||PAMOKIMAS ||WIENAM KV=||RIAMGI KRIKSCZONIVY ||REYKIAMAS. ||PARASZITAS ||Nuog D. IOKVBO LEDES =||MOS Theologo Soc: IESV. ||Pergulditas Lietuwi=||ľkay / ir Vntrnkárt iľ=||ľpáuľtas ||WILNIV Y ||Drukórnioty Académios ||SOCIETATIS IESV, ||Metúľu vžgimimo Wieľpatės / ||1605, [96], Jogailaičių biblioteka, Krokua, 311124 I.
- LNT – D. Martin Luthers Werke. *Kritische Gesamtausgabe. Die Deutsche Bibel* 1 – Weimar: Hermann Böhlhaus Nachfolger, 1906–1961.
- M – *Martynas Mažvydas, Katekizmas ir kiti raštai, Catechismus und andere Schriften*, redaktorius Giedrius Subačius, Vilnius: Baltos lankos, 1993.
- MaK – [Jan Malecki,] Catechíľmvs || to ieft. || Nauka Krzewcianľka od || Apoľtoľow dla profich ludzi we trzech czą=||ľtkach zamkniona, y z drugieimi cząľft=||kami ku teyże nauce krzewcianľkie || przyleżącemi, z Lacinieľego || ięzika pilnie prze=|| łožona. || Przez Jana Maleczkiego || VV Krolwczv. || M.D.XLVI. [1546] (žr. Neumannas 1941, 19–24).
- Mažiulis, Antanas, 1955: „Lietuviškasis *Wardan Diewa Tewa*“, *Aidai* 3, 103–110.
- Michelini, Guido, 1997: *Simono Vaišnoros 1600 metų Žemczuga Theologischka ir jos šaltiniai*, Vilnius: Baltos lankos.
- Michelini, Guido, 2000: *Martyno Mažvydo raštai ir jų šaltiniai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Michelini, Guido, 2007: *Mažvydo Gesmes Chrikszoniskas: pirmas lietuviškas giesmynas*, Vilnius: Versus aureus.
- Michelini, Guido, 2009: *D. Kleino Naujos Giesmju knygos. Tekstai ir jų šaltiniai*, Vilnius: Versus aureus.
- Michelini, Guido, 2009: *Mažosios Lietuvos giesmyų istorija: nuo Martyno Mažvydo iki XIX a. pabaigos*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidinys.
- Michelini, Guido, 2010: *1612 Giesmes Chrikszoniskas ir Duchausnischos: renesansinio ciklo pabaiga*, Vilnius: Versus aureus.
- Mikalauskaitė, Elžbieta, 1939: „Senas lietuviško katekizmo rankraštis“, *Aph* 8, Kaunas, 31–48.
- MT – [Simonas Vaišnoras,] MARGARITA ||THEOLOGICA. ||Collecta & confcripta ||à ||M. ADAMO FRAN=||cifici, Iegerendorfenľe, Mona-||ľterij Heilsbrunnenľis Abbate. ||Zemczuga Theologiľchka || Kuri ||Sawieie aptur / trumpa parodima / ir ||ifchguldima / Wiriaufiũiu dailiu moxlo Chrik=||ľconifchkoio / pro Bažniczes ir Iľchallas ||Orthodoxifchkofes Confesľies ||Auguľtanos / alba Sassu. ||O nu: ||Lituwiľchkai įra perguldita per ||Simona Waiľchnora warnifchki ||Plebona Ragaines ||Iľchpáuľta Karaliaucziui Pr=||ľu / per Iurgi Olterbergera / mæ=||tũľa Chriľtaus 1600, VUB RSS L_R 1379 (t. p. žr. Michelini 1997).
- MžF – [Martynas Mažvydas,] FORMA ||Chrikľtima. ||Kaip Bažniczas Iľtati=||mæ Hertzikiftes Prufu / ||ir kitofu žemefu lai=||koma ira. ||Drukawot Karalaućzui ||per Iona Daubmana / ||Metu Chriľtaus ||M. D. LIX. – 8°, 42 p. TUB Pol. 6.II.190.adl.
- MžII – [Martynas Mažvydas, Baltramiejus Vilentas,] GESMES ||Chrikľczonifkas ge=||domas bažniczofu per ||Welikas ir Sekmi=||nias ik Aduenta. ||Iľchpáuľtas Kara=||lauczui / nũg Iona || Daubmana. ||Metu Diewa / ||M. D. LXX. [1570] ||Soli Deo Gloria. 8°, 349 p.
- MžK – [Martynas Mažvydas,] CATE =||CHISMVSA PR A=||ľty Szadei, Makľlas ľkai=||tima rafchta yr giefmes ||del krikľczianiftes bei del ||berneliu iaunu nauiey ||ľugulditas ||KARALIAVCZVI VIII. || dena Menefes Saulia, ||Metu vľgimima Diewa. ||M. D. XLVII. [1547] ||Soli Deo gloria [kolofone:] ISCHBRVKTAS KARALIAV=||czui per Iana Weinreicha Metufu ||įr dienagi kaip ant pradžias ||Knigieliu įra. 79 p.

- Neumanns, Francis William, 1941: *Studien zum polnischen frühreformatorischen Schrifttum*, 1: *Die Katechismen von 1545 und 1546 und die Polemik zwischen Seklucyan and Maletius*, Leipzig: Market & Peters Verlag.
- PALIONIS, JONAS, 2000: *Mikalojaus Daukšos 1599 metų Postilė ir jos šaltiniai*, Vilnius: Baltos lankos.
- Panzer, Baldur, 1993: „Der Kleine Catechismus D. M. Lutheri Mázas Katgismas D. Mertino Lutheraus. Besorgt von D. Henrich Lysius Tillsitt 1719“, Frankfurt am Main: Peter Lang.
- PK – [Merkelis Petkevičius,] Polski z Litewskim || Katechizm || Albo || Krotkie w ie=|| dno mienfće zebranie / wiá=|| ry y powinności krześcían=|| fkiey / z páterftwem Źborowym / y domo=|| wym /z Modlitwami / Pálamami / y Piofn=|| kámi / ná cześć á chwałá Pánu Bogu || / á Źborowí iego ku Źbudowánium / || teraz nowo z pilnością|| wydány. || Nakładem Jego Mści Páná|| Málcherá Pietkiewiczá / Pifarżá|| Źiemfkiego Wileńfkiego. || W Wilnie / Drukował Stá=|| níław Wierzeyfki / Roku 1598.
- PP – Pradžia pamokfla Del Mažu Weykialu [...] Katechizmas Mažiafnis. Karalauciuy [...] Meatu M. DC. LXXX (1680). Naudotasi LMAVB RS mikrofilmu: Mf 334.
- Pociūtė, Dainora, 1995: „LDK kalvinistų giesmynai: lenkiškieji Brastos, Nesvyžiaus ir Vilniaus rinkiniai. Jų santykis su M. Petkevičiaus Katekizmo giesmėmis“, *XVI–XVII a. protestantų bažnytinės giesmės*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- [Pociūtė, Dainora], 2004: *Knyga Nobažnystės krikščioniškos 1653*. Parengė Dainora Pociūtė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Range, Jochen Dieter, 1992: *Kommentierte Edition des Bandes 7 der alllitauischen Bibelübersetzung (Evangelien und Apostelgeschichte) von Joh. Bretke, labiau 1580*. Habilitationsschrift, vorgelegt dem Fachbereich 13 Romanistik / Slavistik der Westfälischen Wilhelms-Universität Münster.
- RĶ – 1590 metų rankraštiniš įrašas, atrastas 1998 m. Virginijos Galvanaukaitės Venecijoje išleistoje knygoje. Naudotasi VUB RSS II 1807: SVMMA || AVREA ARMILLA || NVNVCVPATA, || CSVS OMNES AD ANIMARVM || CVRAM ATTINENTES || BREVITER COMPLECTENS <...> VENETIIS, MDXC.
- RK – Rankraštiniš Prūsijos XVII amžiaus antrosios pusės katekizmas. Naudotasi Elžbietos Mikalauskaitės straipsniu „Senas lietuviško katekizmo rankraštis“, *Aph* 8, 1939, 31–48.
- SanK₁ – [Bern(h)ardas von Sandenas,] Kategizėjimas Arba || Waikū Mokflas / Kureme KATEGISMAS || LUTHERAUS, Ir jo išmánimas trumpay ir || práftay išguldomas įjra / Su Prákalba ape Sudaw || ádijimą Kategifmo=Mokflo [...] Nūg || Bernhard von Sanden / Sen. [...] Karaláuczuje / || Išpáuftas nūg potámku Reuznéraus 1701. Naudotasi LMAVB RSS (Peterburgo egzempliorius) mikrofilmu Mf 706.
- SanK₂ – [Bern(h)ardas von Sandenas,] Kategizėjimas Arba || Waikū Mokflas / Kureme KATEGISMAS || LUTHERAUS, Ir jo išmánimas trumpay ir || práftay išguldomas įjra / Su Prákalba ape Sudaw || ádijimą Kategifmo=Mokflo [...] Nūg || Bernhard von Sanden / Sen. [...] Karaláuczuje / || Išpáuftas nūg potámku Reuznéraus 1701. Naudotasi LMAVB RSS (Hallės bibliotekos egzempliorius) mikrofilmu Mf 455.
- SeK – [Jan Seklucjan,] Katechifmv text || profiti dla pro=|| ftego lvdv || wkrolewczv. || 1.5.4.5., Karaliaučius: Jan Weynreich. Naudotasi LMAVB RSS L-16/61-/1-6.
- Sittig, Ernst, 1929: *Der polnische Katechismus des Ledesma und die litauischen Katechismen des Daugša und des Anonymus vom Jahre 1605...*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Sp – Seniausias rankraštiniš XV amžiaus pirmosios pusės poterių tekstas. Naudotasi Jurgio Lebedžio ir Jono Palionio straipsniu „Seniausias lietuviškas rankraštiniš tekstas“, *Bibliotekininkystės ir bibliografijos klausimai* 3, 1963, 109–135.
- Specht, Franz, 1929: *Šyrwids Punktay sakimu*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- SP II – [Konstantinas Sirvydas,] PVNKTY || KAZAŃ NA POST WIELKI Ięzykiem Litewfkiem Przez W.X. CONSTANTEGO SZYRWIDA, Theologá Societatis IESV / nápiááne. á Teraz na Polfki Ięzyk przetumaczone / y oboiem do Druku podáne. Zá pozwoleniem StárŹych. W Wilnie / w Drukárni Akadémii Societatis IESV. Roku Pánfkiego, 1644 (žr. Franz Specht).

- Stang, Christian Schweigaard, 1929: *Die Sprache des litauischen Katechismus von Mažvydas*, Oslo: I Kommissjon hos Jacob Dybward.
- Stang, Christian Schweigaard, 1976: „Dėl M. Mažvydo 'Formos Chrikstima' šaltinio“, *Blt* 33 (2), 7–8.
- ŠKS – [Bern(h)ardas von Sandenas,] Krikščioniškas ||Suffikalbejimas ||Kurri ||Mokintojis Bažnyčios lufawa ||klaufytojeis daži kartą miše išlaikes / ||argi ant mišpara / ir ypatej fu tais kurie ||griekauti eit / ar kurie pirma karta grie=||kauti ir prišwenta Sakramenta Alto=||raus taifafi eiti / idant wertingaj ta ||priimtu / laikyti gal / ||Wiffu pirmjaufaj nūg ||Pono D. BERNHARDO SANDO, ||ta karta Karalaučzaus fiennojo Miefto wy=||raufajo Klebono / dabar Wyraufajo wykupo ||šos mufu Prusfu žemes / [etc.].||furašytas ||Nubettaig bej te bej še nepagal išmanima ||bet tiktaj pagal žodžius mažumma kittaip patai=||lyts ir fawa Smynaj ant giera Lie=||tuwniškaį parašytas ||nūg ||BARTHOLOMÆUS Schultzas / ||Plebonas Rufnije. ||Karalaučuje / ||Išpauftos per FRIDERIKIO REUSNERO ||paliktą Našlę / 1694. Naudotasi LMAVB RS Peterburgo egzemplioriaus mikrofilmu Mf 707.
- Tangel, Eberhard, 1928: *Der Accusatyvus und Nominatyvus cum Participio im Altlitauischen* (Inaugural – Dissertation), Weimar.
- Trautmann, Reinhold, 1909: „Die Quellen der drei altpreussischen Katechismen Und des Enchiridions von Bartholomaeus Willent“, *Altpreussische Monatsschrift* 46, 465–479.
- VLE – *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2001–2014.
- WP – [Wolfenbüttelio postilė] ISCHGVLDIMAS ||EVANGELIV PER WISVS MET =|| TVS, SVRIN KTAS DALIMIS ISCH ||DAVGIA PASTILLY, TAI EST ||ISCH PASTI LLAS NICVLAI HE =||MINGY, ANTONY CORVINI, IO =||ANNIS SPANGENBERGI, MAR=||TINI LVTHERI, PHILIPPI ||MELANTHONIS, IOANNIS ||BRENTY, ARSATY, SCHO =||PER, LEONARDI KVLMA=||NI IODOCY WILICHI || IR ISCH KIT=||TV •φ• (žr. Gelumbeckaitė 2008).
- ZE – [Lozorius Zengštokas, Baltramiejus Vilentas,] ENCHIRIDION ||Catechifmas ||Mašas / dėl pafpalitu ||Plebonn ir Koznadiju / Wo=||kiščku liebuwui paraščits per ||D. Martina Luthera. ||Oifch Wokifchka liebuwia ant ||Lietuwifchka pilnai ir wiernai per=||gulditas per Baltramieju Willenta ||Plebona Karalaučuie. ||A ||Nu Diewuj ant Garbes / bei ||Chrikščionims ant nau-dos / per Lazaru ||Sengftack / Lietuwos Plebona Kara=||liauczios atnaugintos. ||Iščpauftas per Jona Fabriciu / ||Metu M. DC. XII. Naudotasi LMAVB RSS egzemplioriumi LK-17/6 (def.).
- Zinkevičius, Zigmās, 1988: *Lietuvių kalbos istorija. Senųjų raštų kalba*, 3, Vilnius: Mokslo.
- Zinkevičius, Zigmās, 2000: *Lietuvių poteriai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Zinkevičius, Zigmās, 2002: *Rinktiniai straipsniai*, 1, 2, Vilnius: Katalikų akademija.

PRIEDAI

PRIEDAS NR. 1. XVI–XVII A. RAŠTŲ KRYŽIAUS ŽENKLO (ŽEGNONĖS) CITATŲ CHRONOLOGIJA

Prūsijos Kunigaikštija

Vardana Tiewa ir Suuna=|| us ir Dwafes ūchwentafes. *MžK* 24(24)_{11–12}
wardan Tiewa ir Su=|| naus ir Dwaffes ūchwentofes: *MžG II* (588)_{3–4}
ing wardų tewa ir funaus ir Dwa=|| fias ū: *WP* 288_{28–29}
Wardan Tiewo / ir Sunaus / || ir Dwaffes ūchwentofes *E* 24_{11–12}
Wardan || Diewa Tiewa † / ir Sunaus † / ir Dwaffes || ūchwentofes †*E* 59_{24–25}–60₁
wardan Diewo Tiewo / ir Sunaus ir Dwa=|| ūes ūchwentofes *BP II* 46_{10–11}
war=|| dana Tewa / ir Sunaus / ir Dwaffes || ūchwentofes *MT* 105_v₂₁–106_r_{1–2}
Wardana Tiewa / ir Sunaus || ir Dwaffes ūchwentofes. *ZE* 26_{11–12}
Wardana || Tiewa / ir Sunaus / ir Dwaffes ūchwentofes / || Amen / *ZE* 32_{3–5}
wardè Tè=|| wo / Sunaus / ir Dwafès Szwentofes. *SanK*¹ 107_{20–21}
wardana Tè=||wo || ir Sunaus ir Dwafès Szwentòs. *SanK*² 37_{11–12}
Wardan' Diewo Tèwo ir Su=|| naus / ir Dwaffès || ūwentofès. *LyK* 24_{11–13}

Lietuvos Didžioji Kunigaikštija

ing wàrdà Tèwo / ir || Sunáus / ir Dwáfios S. *DP* 226_{42–43}
ing wàrdà Tèwo / ir Sunáus / || ir Dwáfios S. *DP* 256(356)_{21–22}
war=||dán' Tèwo / ir Sunáus / ir Dwáfios S. *DP* 258_{4–5}
wardán' Tèwo ir funáus / || ir Dwáfios ūwentos. *DP* 258_{31–32}
wardán' Tèwo / ir Sunáus / ir Dwáfios S. *DP* 259₄₅
wardán' Tèwo / ir Sunáus / ir || Dwáfios S. *DP* 328_{11–12}
wàrdan Tewo / ir || Sunaus / ir Dwa=|| fios S. Amen. *PK* 201_{9–11}
wàrdan Diewa Tewa / ir Su=|| naus / ir Dwafios ūwentos *PK* 230_{22–23}
Wardan Tewo / ir Sunaus || ir Dwasios S. *SP II* 160_{21–22}
war—|| dan Tewo / ir funaus || ir Dwáfios ūwyn—|| tos / *JE* 86_{5–8}
wardan || Tewo / ir Sunaus || ir Dwáfios ūwintos / *JE* 79 91₂₂–92_{1–2}
wàrdan Te=|| wá / ir Sunaus / ir Dwáfios || ūwentos *PP* [8v]_{22–24}
wàrdan Te=|| wà / ir Sunaus / ir Dwáfios || ūwentos / *KN K* 80_{23–25}
Wardan Tewo (...) BK 5₃ ir Sunaus (...) BK 5_{4–5} ir Dwáfios ūwin=|| tos / *BK* 5_{6–7}

PRIEDAS NR. 2. XVI–XVII A. RAŠTŲ KRYŽIAUS ŽENKLO (ŽEGNONĖS)
 LAISVŲJŲ EVANGELIJOS PERFRAZAVIMŲ, PERDIRBIMŲ AR PERKŪRIMŲ
 CHRONOLOGIJA

Prūsijos Kunigaikštija

Wardan Diewa || Tewa / Sunaus / ir || Dwaffes Schwentofes. *MžF* 19(111)₂₋₄
 ing Warda Diewa Tewa / ir Sunaus / ir Dwaffes ſchwen=|| tofes *MžF* 26(118)₁₃₋₁₅
 ing Warda Diewa Tewa / || ir Sunaus / ir Dwaffes ſchwen=|| tofes *MžF* 28(120)₁₋₃
 Wardana Diewa Tewa / Sunaus / ir Dwaffes Schwen=|| tofes / *MžF* 28(120)₁₁₋₁₃
 ing || wardų tewa ir ſunaus ir Dwafias f. *WP* 180v₁₄₋₁₅
 ing wardų tewa ir ſunaus ir Dwafas || f.: *WP* 181r₁₉₋₂₀
 ing warda tewa ir Sunaus ir Dwa fias f.: *WP* 190r₁
 ing wardu Diewa tewa, ir ſunaus ir Dwafias f. *WP* 287v₉₋₁₀
 Wardana Tie=|| wa / ir Sunaus / ir Dwaffes ſchwentofes / || Amen. *E* 30₃₋₅
 Wardan Diewa || Tiewa / ir Sunaus / ir Dwaffes || ſchwentofes *E* 48₈₋₁₀
 wardana Diewa || Tiewa / ir Sunaus / ir Dwaffes ſchwentofes *E* 62₈₋₉
 wardana Diewo / Tiewo / Sunaus ir Dwa=|| ſes Schwentofes Amen. *BP II* 52₁₄₋₁₅
 war=|| dan Diewo Tiewo / Sunaus ir Dwafes Schwen=|| tofes *BP II* 138₁₁₋₁₃
 wardan Diewo Tiewo / Sunaus ir || Schwentos Dwafes *BP II* 181₁₄₋₁₅
 wardana || Diewo Tiewo / Sunaus / ir Dwafes Schwentos / *BP II* 215₆₋₇
 Wardan || Tewa / ir Sunaus / ir Dwaffes ſchwen=|| tofes *MT* 8r₇₋₉
 wardan Tewa / || Sunaus / ir Dwaffes ſchwento=|| ſes *MT* 115v₁₈₋₂₀
 Wardan Tewa / ir Sunaus / || ir Dwaffes ſchwentofes. *MT* 118v₁₋₂
 wardana Tewa / ir Sunaus / ir || Dwaffes ſchwentofes / *MT* 120v₉₋₁₀
 wardan Tewa / ir Sunaus / bei Dwaffes || ſchwentofes *MT* 122v₂₂₋₂₃
 Wardan Diewa Tiewa ir Sunaus / ir Dwaf=|| ſes ſchwentofes / AMEN. *ZE* 50₉₋₁₀
 war=|| dan Diewa Tiewa † / ir Sunaus † / ir Dwaffes || ſchwentofes † / *ZE* 63₂₄₋₂₆
 wardana Diewa || Tiewa / ir Sunaus / ir Dwaffes ſchwentofes. *ZE* 66₈₋₉
 ing || warda Diewa Tiewa / Sunaus / Bei Dwa=|| ſies Schwentofies *ZE* 67₇₋₉
 Warde Diewo Tėwo *KIM* 165₃ Warde Diewo ſunaus *KIM* 165₄ Warde Dwasfes ||
 Szwentoffes *KIM* 165₅₋₆
 Wardana || Diewo Tėwo / Sunaus ir Dwaffes || Szwentoffes *KIM* 149₂₁-150₁
 warde Diewo Tėwo || ir Sunaus ir Dwafes ſwentofes *ŠKS* 13₁₇₋₁₈
 warde Diewo Tėwo ir || Sunaus ir Dwafes ſwentos *ŠKS* 13₂₃₋₂₄
 warde Diewo Tėwo / Sunaus ir Dwa=|| ſes <...> ſwentofes *ŠKS* 43₁₂₋₁₃
 Warde Diewo Tėwo / Su=|| nous ir Dwafes ſwentofes *ŠKS* 45₁₋₂
 Wardana Diewo Tėwo / || Sunaus / ir Dwafes Szwentos. *SanK¹* 37₁₈₋₁₉
 wardana Tė=|| wo / Sunaus / ir Dwafes Szwentos. *SanK¹* 51₁₀₋₁₁
 wardana Tėwo || ir Sunaus ir Dwafes Szwentôs. *SanK²* 51₁₀₋₁₁
 wardé Diewo Tėwo / ir || Sunaus ir Dwafes Szwentos *SanK²* 36₂₃₋₂₄

Wardana Diewo Tėwo || Sunaus / ir Dwafės Szwentos. *Sank*² 37_{19–20}
Wardana Die=|| wo Tėwo / ir Sunaus / ir Dwafės || Szwentofės *Sank*² 108_{17–19}
Wardan || Diewo Tėwo / Sunaus / ir Dwafės || Szwentôs? *Sank*² 147_{1–3}
Warde || Diewo Tėwo / ir || Sunaus / ir || Dwafės S. *K1709* 23_{16–19}
Wardan' Diewo Tėwo, Sunaus, ir Dwafės || Ŗwentofės, Amen. *LyK* 33_{11–12}
Wardan' Diewo Tėwo, || Sunaus, ir Dwafės Ŗwentofės. Amen *LyK* 34_{12–13}
Wardan' || Diewo Tėwo, Sunaus ir Dwafės Ŗwentofės. Amen! *LyK* 44_{17–18}
Warde Diewo Tėwo, || ir Sunaus, ir Dwafės Ŗwentofės. *LyK* 57_{4–5}

Lietuvos Didžioji Kunigaikštija

Wardán' Tėwo / ir Sunáus / ir || Dwáfios S. *DP* 193_{1–2}
ing wárda Tėwo / || ir Sunáus / ir Dwáfios S. *DP* 226_{37–38}
Wardán Te=||wo / ir Sunáus / ir Dwáfios Szwentós. *DP* 253_{3–4}
wardan tewa / ir || funaus / ir dwáfios Ŗwentos *PK* 192_{8–9}
Wárdan Tewo / || ir Sunaus / ir Dwáfios Ŗwentos *PK* 192_{16–17}
Diewuy tewuy ir funuy / ir || dwaŖey S. *PK* 192_{22–23}
ing Diewa tewa / ir ing Sunu io Chriřtu=|| řa / ir ing dwafia Ŗwenta *PK* 200_{10–20}

PRIEDAS NR. 3. XVI–XVII A. RAŠTŲ ŽEGNONĖS CHRONOLOGIJA

Prūsijos Kunigaikštija

Wardana Diewa Tiewa / Su=|| naus / ir Dwafės řhwentos / Amen. *E* 33_{10–11}
Wardana Diewa Tiewa / ir Su=|| naus ir Dwafės řhwentofės / Amen. *E* 34_{12–13}
Wardana Diewa Tiewa, Sunaus || ir Dwafės Swentofės *RK*_{6–7}
Wardana Diewa Tiewa / Su=|| naus / ir Dwafės řhwentos / Amen *ZE* 35_{12–13}
Wardana Diewa Tiewa / ir Su=|| naus / ir Dwafės řhwentos / Amen *ZE* 36_{13–14}
Wardan Diewo Tėwo / Sunaus ir Dwafės || Szwentofės *KIM* 169_{2–3}
wardė Diewo || Tėwo / ir Sunaus / ir Dwafės Szwen=|| tos *Sank*¹ 147_{5–7}
wardė Diewo || Tėwo / ir Sunaus / ir Dwafės Szwen=|| tos *Sank*² 147_{6–8}

Lietuvos Didžioji Kunigaikštija

Wardan Díewo || téwo / ir Sunáus ir Dwá=|| fios Ŗwėtos. Amen. *DK* 16_{10–12}
Wardan Diewo Tewo ir Sunaus || ir Dwafios Swentosios. Amen. *RĶ*
War=|| dan Díėwo || Tėwo / ir Sunáus / ir || Dwáfios Ŗwintós. Amen. *LK* 12_{1–4}
Wardan Diewa Tewa Sunaus ir Dwáfios || Ŗwentos *PP* [19r]_{25–26}
Wardan Diewa tewa † ir Su-|| naus, † ir Dwafios S. Amen. *KR* 7_{4–5}
Wardan Diewa Tewa † ir || Sunaus † ir Dwafės řwentofės || Amen. *KR* 20₁₈–21_{1–2}
Wardan Diewa Tiewa † ir Su-|| naus † ir Dwafias S. Amen. *KR* 31_{4–5}, 49_{14–15}

Iłona Norvilaitė-Klimienė

THE VARIATION OF THE BEGINNING OF THE SIGN OF THE CROSS (CROSSING FORMULA) IN THE WRITINGS OF THE 16–17TH CENTURIES

Summary

The article analyses the issues of the origin and evolution of Lithuanian prayers. The linguistic analysis of the prayers was conducted by Zigmąs Zinkevičius in the scientific study of language *Lithuanian prayers* in 2000. However, the wider context is not taken into account, the relations with the Gospel are not revealed, the features are not highlighted and the linguistic-textual analysis is not conducted. The aim of the article is to determine the origin of the variation of the beginning phrase of the Sign of the cross (the Crossing formula) in various contexts, compare with the originals and sources if the text is translated. The findings reveal that the insert *God* in the Sign of the Cross or the Crossing formula in the writings and manuscripts published in Prussia and GDL in the 16–17th centuries depends on the context in which it was written. If it is presented as a prayer with the main prayers in the catechisms or prayer books, then it has the insert *in the Name of God the Father*. There is no insert *God* if the Sign of the cross is presented in the Christening formula in the translation of the Gospel (*Mt* 28, 19–20). If the Sign of the cross or the Crossing formula are found as a Gospel citation and its retelling, remaking or paraphrasing is free in various contexts, it is either with or without this insert. It depends on whether the original source that was used by the translators is with or without this insert. If the Sign of the cross (the Crossing formula) is used in the context where there is no reason to retell the words of Jesus Christ strictly, the insert *God* is usually written in the manuscripts and publications of the 16–17th centuries. Moreover, if the authors, translators or publishers translate creatively, they usually insert the canonical phrase of the Crossing formula. As it is not used in the same way in the sources, the Crossing formula varies in the writings published by the publishers, authors and translators both in Prussia and the Grand Duchy of Lithuania.